

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het belang van het Binnenhof

Smit, D.E.J.

Citation

Smit, D. E. J. (2015, July 1). *Het belang van het Binnenhof*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/33239>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/33239>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/33239> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Smit, Diederik

Title: Het belang van het Binnenhof : twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering

Issue Date: 2015-07-01

Aanpassing en herstel, 1880-1940

Het beperkte Binnenhof

Wandelaars die in de junidagen van het jaar 1879 een bezoek brachten aan het Haagse Binnenhof waren getuige van een merkwaardig schouwspel.¹ Te midden van de historische gebouwen die sinds de late Middeleeuwen het belangrijkste politieke centrum van het land vormden, was een groot gat geslagen van tientallen meters doorsnee en een kleine vier meter diep. In dit gat was een handjevol mensen druk bezig met spades en kruiwagens, terwijl een drietal deftig geklede heren in de weer was met een fotocamera. Een vierde boog zich over enkele houten kisten en de grote platte stenen die her en der in het stof en gruis verspreid lagen.

De plaats op het Binnenhof waar het bovengenoemde tafereel zich afspeelde, was de plek waar sinds de dertiende eeuw de Hofkapel had gestaan. Deze kapel was waarschijnlijk tijdens het bewind van graaf Floris v gebouwd en was daarmee een van de oudste gebouwen op het Binnenhof. Oorspronkelijk bedoeld als privékerk van het grafelijk hof, was de kapel in de loop der eeuwen meerdere malen van eigenaar gewisseld en had ook het uiterlijk van het gebouw enkele drastische wijzigingen ondergaan.² Niettemin was de kapel een constante factor op het Binnenhof en een plaats van serene rust binnen de muren van het altijd drukke complex. De groei van het aantal ambtenaren gedurende de negentiende eeuw en het daarmee gepaard gaande ruimtegebrek op het Binnenhof hadden het bestaan van de Hofkapel echter steeds verder in gevaar gebracht en aan het eind van de jaren 1870 was besloten dat de kerk moest wijken voor kantoorruimte. Met uitzondering van de dakconstructie en de achterwand werd uiteindelijk in het voorjaar van 1879 vrijwel de gehele kapel met de grond gelijkgemaakt, ten behoeve van een uitbreiding van het ministerie van Waterstaat en de Eerste Kamer.³

De mannen die in die bewuste junimaand tussen het puin van de voor-

malige Hofkapel rondliepen, waren echter niet de slopers die het gebouw enkele weken daarvoor hadden afgebroken, maar enkele welgestelde heren die allen op, of in de directe omgeving van, het Binnenhof werkzaam waren. Onder hen waren Daniel Veegens, griffier van de Tweede Kamer, Rijksarchivaris Laurens van den Bergh en twee oude bekenden: jonkheer Victor de Stuers, ambtenaar van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken, en Arnold Insing, stenograaf van de Eerste Kamer. Mannen die zich stuk voor stuk sterk hadden gemaakt voor het behoud van het historische Binnenhof. Hoe waren deze liefhebbers van de ‘vaderlandsche oudheidkunde’ in deze ingrijpende sloopwerkzaamheden verzeild geraakt? Was het complex in de jaren zeventig immers niet juist bestempeld als plek van nationale betekenis en was afbraak daarmee niet uit den boze? Voor de bezoeker die deze zomer het Binnenhof bezocht, leek het tegendeel waar te zijn.

Achteraf is de afbraak van de historische Hofkapel bestempeld als een van de zwarte bladzijden uit de geschiedenis van het Binnenhof. Twintigste-eeuwse schrijvers zoals de Haagse pedagoog en historicus Job Jan Moerman en de bekende museumdirecteur en archivaris Hendrik Enno van Gelder noemden de sloop van het gebouw jammerlijk of zelfs schandelijk.⁴ Zij betreurden dat een gebouw dat eeuwenlang zo kenmerkend was geweest voor het Binnenhof schijnbaar achteloos aan de sloophamer ten prooi kon vallen. De verantwoordelijken voor de afbraak en de meeste van hun tijdgenoten keken anders tegen de kwestie aan. In hun ogen was de ontmanteling van de kapel niet in strijd met het idee van behoud, maar eerder een voorwaarde om het historische Binnenhof ook voor de toekomst te bewaren. Enkel door aanzienlijke delen van het voormalige gebedshuis af te breken en als modern ingericht kantoorgebouw weer op te bouwen, kon men de bruikbaarheid van het complex waarborgen en de restauratie bekostigen. Dat was althans de gedachte waarmee architect Nieuwenhuis en zijn opdrachtgevers bij het ministerie van Waterstaat in 1879 aan de ‘herstelwerkzaamheden’ waren begonnen.⁵

Het lot van de Hofkapel is een goed voorbeeld hoe de beschikbare ruimte en de historische betekenis van het Binnenhof vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw op gespannen voet kwamen te staan met de functie van het complex. Wilde men de historische betekenis van de plek blijven koesteren en het bestaande complex als regeringscentrum voor de toekomst behouden, dan betekende dit namelijk tegelijkertijd dat men genoeg moest nemen met een zeer beperkte ruimte. Een kleinschalige ruimte die boven-

dien ook nog eens niet altijd geschikt was voor de eisen die het gebruik eraan stelde. Iedere uitbreiding van het nationale bestuursapparaat zou voortaan dan ook gepaard gaan met een heroverweging van de inrichting van het Binnenhof en aanleiding geven tot vragen als: welke instellingen moeten er in de historische gebouwen plaatsnemen en hoe houden we de beschikbare ruimte ook in de komende jaren gebruiksvriendelijk? Waar de discussies over de ruimte in het midden van de negentiende eeuw vooral gingen over vorm en uitstraling van het regeringscentrum, zouden zij zich na 1880 dus richten op de historische waarde van de gebouwen en de invulling en functionaliteit van het complex.

Deze discussies werden in de eerste plaats ingegeven door de sterke groei van het overheidsapparaat in de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Kenmerkten de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw zich al door een gestage toename van de hoeveelheid ambtenaren, in de decennia die volgden nam het aantal werknemers op het Binnenhof nog sneller toe. Nieuw in het leven geroepen departementen zoals het ministerie van Waterstaat, en later ook die van Landbouw, Nijverheid en Handel, Onderwijs en Sociale Zaken, vroegen om nieuwe onderkomens en maakten het al omvangrijke tekort aan kantoorruimten op het Binnenhof nog nijpender. Daarnaast had ook de wetgevende macht steeds meer behoefte aan ruimte. Ontwikkelingen zoals de uitbreiding van het aantal Kamerleden, de opkomst van de eerste politieke partijen en de groeiende belangstelling van pers en publiek hadden grote invloed op het functioneren van het parlement en vonden hun weerslag in een snelle toename van met name het ondersteunend personeel van beide Kamers.

Behalve de snelle groei van de politieke en bestuurlijke instellingen in Den Haag liet ook het toenemende prestige van het Binnenhof de discussies over de invulling van de ruimte oplaaien. Nu het historische complex zijn betekenis als nationale plaats van herinnering definitief verworven had, gingen steeds vaker stemmen op om de plek een meer statige en representatieve functie te geven. Dat sommige gebouwen nog altijd als particuliere woning, opslagplaats en archiefruimte werden gebruikt, kwam als gevolg hiervan danig onder druk te staan, en in de eerste helft van de twintigste eeuw zouden dan ook talrijke personen en instellingen het complex moeten verlaten en hun onderdak elders in de stad vinden. Er was dus sprake van een paradox van enerzijds de wil tot behoud en anderzijds de noodzaak van vernieuwing. Deze schijnbare tegenstelling betekende echter niet dat het Binnenhof in de nieuwe eeuw zijn charme en veelzijdigheid zou verliezen. Integendeel, nieu-

we tradities en ceremonies bliezen historische plaatsen zoals de Ridderzaal en het Torentje een nieuw leven in en plaatsten hen nadrukkelijker op de kaart dan voorheen.⁶ Daarnaast zouden ook infrastructurele en sociale veranderingen het complex verder integreren in de stedelijke omgeving van Den Haag en de grenzen tussen Binnenhof en buitenwereld langzaam doen verschuiven. Of het nu de ‘doorbraak van Berlage’ was, de komst van de tram of de organisatie van de eerste massademonstraties, elk van deze verschijnselen zou zijn stempel drukken op het gebruik van de ruimte en de vraag oproepen van wie het Binnenhof nu eigenlijk was.

Dit hoofdstuk zal zich dan ook richten op de verschillende discussies die in de periode 1880-1950 over het gebruik van het complex zijn gevoerd, grofweg vanaf de afbraak van de Hofkapel tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog. Gekeken wordt hoe de strijd om de ruimte op het Binnenhof zich in deze jaren ontwikkelde en hoe ideeën over het behoud van de historische gebouwen en een concentratie van de politieke macht afgewisseld werden met meer pragmatische keuzes in het huisvestingsbeleid. Zo zal onder meer worden stilgestaan bij de nieuwe bestemming van de Ridderzaal, de geleidelijke verdwijning van de ministeries op het Binnenhof en de eerste aanzetten tot een uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer.

Van kapel naar kantoor

Sinds de grondwetswijziging van 1848 had Nederland een min of meer vast aantal van negen ministeries gekend. Enkel de twee kleine ministeries voor Hervormde en Rooms-Katholieke Eredienst, die belast waren met de bouw van kerkgebouwen en de opleiding van geestelijken, wilden in kabinetten van zuiver liberale samenstelling nog wel eens ontbreken. In deze gevallen telde het kabinet dus zelfs maar zeven ministers. Lange tijd bleef dit beperkte aantal departementen de norm. Met de toenemende invloed van de overheid op allerlei maatschappelijke gebieden aan het einde van de negentiende eeuw kon een groei van het aantal ministeries echter nauwelijks uitblijven. Het eerste nieuwe departement dat het licht zag, was het reeds genoemde ministerie van Waterstaat, dat zich in 1877 afsplitste van Binnenlandse Zaken. Het liberale kabinet-Kappeyne van den Coppello hoopte door de oprichting van het departement op korte termijn een nieuwe kanalenwet in te voeren, die een radicale uitbreiding van het netwerk aan waterwegen in Nederland mogelijk zou maken. Aan het hoofd van het nieuwe departement

kwam de vooruitstrevende liberaal Johannes Pieter Roetert Tak van Poortvliet.⁷

De oprichting van het ministerie van Waterstaat leidde vrijwel meteen tot ruimtelijke problemen op het Binnenhof. Weliswaar konden de ambtenaren voorlopig gebruik blijven maken van de vertrekken die voorheen aan de afdeling Waterstaat van het ministerie van Binnenlandse Zaken hadden behoord, maar voor een volwaardig ministerie was dit handjevol kamers eigenlijk onvoldoende. Ook de enigszins geïmproviseerde poging om door middel van de plaatsing van schotten in de vergaderzaal van de oude Staten-Generaal, de zogenaamde Statenzaal, meer ruimte te creëren, haalde weinig uit. De opdeling leverde welgeteld twee nieuwe kamers op en ruïneerde het historische interieur van de zaal.⁸ Verdere uitbreiding van de werkruimte was dan ook zeer gewenst. Nu bestonden er twee mogelijke oplossingen voor het ruimtegebrek: ofwel kon het ministerie een nieuw onderkomen zoeken buiten het historische complex, of bestaande 'bewoners' van het Binnenhof zouden voor de nieuwkomer moeten wijken. De eerste van deze opties leek op het eerste gezicht misschien het meest voor de hand te liggen. De ministeries van Koloniën, Justitie en Oorlog zetelden immers al aan het Plein en de departementen van Financiën en Marine vonden hun onderdak eveneens in panden buiten het historische Binnenhof. Toch zat aan deze optie ook een moeilijke kant. Zo was de bouw van het nieuwe ministerie van Koloniën een fiasco gebleken en verliep ook de veel bediscussieerde en te dure nieuwbouw van Justitie allerminst vlekkeloos.⁹ Mocht de keuze op nieuwbouw vallen, dan had het ministerie dus rekening te houden met een moeizame voorgeschiedenis.

Wel had de afdeling Landsgebouwen sinds enkele maanden de Hofkapel in zijn beheer. Dit gebouw was in 1875 op aanbeveling van De Stuers overgenomen van de rooms-katholieke parochie van Sint Jacobus de Meerdere, die de kapel sinds het aantreden van Lodewijk Napoleon in gebruik had gehad. Doel van de overname was destijds de restauratie van de kapel geweest. De Stuers has graag gezien dat het kerkgebouw in zijn oorspronkelijke gotische stijl hersteld zou worden en had het daarom voor een kleine zestigduizend gulden laten aanschaffen.¹⁰ Met de oprichting van het ministerie van Waterstaat en de overdracht van het beheer van de Landsgebouwen naar de departementen deed zich nu echter een unieke kans voor: het ministerie zou de kapel zelf kunnen betrekken en zo in één keer het ruimtegebrek oplossen. Hoewel dit de makkelijkste oplossing was, vergde deze verhuizing wel enkele ingrijpende maatregelen. Niet alleen zou de Hofkapel na zes eeuwen zijn

Het interieur van de Hofkapel voor de afbraak van het kerkgebouw in 1879. Foto van een onbekende fotograaf, 1879 (collectie Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)

functie als gebedshuis verliezen, tevens zou het volledige interieur van de kapel moeten verdwijnen. Mocht Waterstaat het pand willen betrekken, dan was het immers noodzakelijk dat kerkbanken, kansel en orgel plaats zouden maken voor functionele en modern ingerichte kantoorruimten.

Dat de keuze van het ministerie, ondanks het vooruitzicht van een drastische gedaanteverandering, uiteindelijk toch viel op een uitbreiding ten kos-

te van de Hofkapel, had te maken met de relatief lage kosten die deze mogelijkheid met zich meebracht.¹¹ Door de verbouwing onder het mom van herstelwerkzaamheden te presenteren en niet te bestempelen als afbraak en nieuwbouw, lag de zaak bovendien veel minder gevoelig dan de bouw van een geheel nieuw pand. Op papier sloten de herstelwerkzaamheden althans aan bij de bestaande plannen die De Stuers halverwege het decennium reeds had geformuleerd. Toen architect Nieuwenhuis in 1879 met zijn verbouwing van de Hofkapel begon, droeg deze dan ook zowel het stempel van een rigoureuze afbraak als van een historisch verantwoorde ingreep. Zo liet hij weliswaar op de noordwand en een deel van de overkapping na de gehele kapel afbreken, maar hield hij bij de wederopbouw wel rekening met het historische karakter van het complex. Zo zou de stijl van de 'renaissance' uit de eerste helft van de zeventiende eeuw bij de herbouw als leidraad dienen.¹²

Daarnaast gaf het ministerie van Waterstaat enkele experts de opdracht de geschiedenis van dit eeuwenoude deel van het Binnenhof nader te onderzoeken. Het was ook in deze context dat De Stuers, Veegens, Van den Bergh en Ising zich in de junimaanden van dat jaar met spaden en fototoestel gewapend in de bouwput begaven. Het formele doel van hun onderneming was het doen van onderzoek 'naar het aanwezig zijn van grafsteden of andere historische merkwaardigheden in de voormalige hofkapel op het 's Gravenhaagsche Binnenhof'. In de praktijk betekende dit vooral het opgraven van de onder de kapel gelegen grafkelders en het in kaart brengen van de aldaar begraven personen. Voor de mannen was de operatie een uitgelezen kans om de geschiedenis van het complex onder de aandacht te brengen en het nationale belang van de plek te bevestigen. Dat zij daarbij overigens vooral op zoek waren naar de 'groten der vaderlandse geschiedenis', blijkt wel uit het verslag dat Daniel Veegens van de werkzaamheden opstelde. Zo beschrijft de griffier onder meer hoe de verschillende graven geopend werden in de hoop lichamen te vinden van personen als graaf Albrecht van Beieren, gravin Jacoba van Beieren en landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt. Met name de zoektocht naar de laatste rustplaats van Van Oldenbarnevelt komt uitvoerig in het verlag aan bod.¹³ Als liberaal had Veegens duidelijk grote bewondering voor diens staatsgezinde opvattingen en uit zijn hele verhandeling spreekt de wens om de zeventiende-eeuwse staatsman te rehabiliteren.

Veel succes had het historisch onderzoek niet. Mede door onzorgvuldig graafwerk aan het einde van de achttiende eeuw waren veel grafkelders beschadigd geraakt en verliep de identificatie van de lichamen uiterst moeizaam. Noch het graf van Van Oldenbarnevelt, noch dat van Albrecht of Ja-

coba kon zodoende met zekerheid worden gelokaliseerd. Daarnaast was ook niet iedereen te spreken over het optreden van de 'experts'. Hoewel de werkzaamheden op het Binnenhof op grote belangstelling konden rekenen van zowel het toegestroomde publiek als de kranten, klonk er kritiek op de opgravingen. Zo beklagde prins Alexander zich bijvoorbeeld in het openbaar over de wijze waarop met de graven in de Hofkapel was omgegaan. Met name het feit dat de grafkelders zonder enige vorm van ceremonie en ten overstaan van het toegestroomde publiek waren geopend, ging de prins aan het hart.¹⁴ Anderen toonden zich vooral teleurgesteld of waren ronduit cynisch over de hele opgraving.¹⁵ Al met al waren de uitkomsten van het onderzoek dus op zijn zachtst gezegd gemengd. Weliswaar was de aandacht voor het historische belang van de plek toegenomen, maar een deel van deze aandacht was negatief. Van een rehabilitatie van Van Oldenbarnevelt of een herwaardering voor de 'aanzienlijken' in de Hofkapel zou het bovendien niet direct komen. Enkel een bescheiden gedenksteen in de gevel diende de voorbijganger er voortaan aan te herinneren dat hier enkele belangrijke figuren uit het nationale verleden waren bijgezet.

Een vergelijkbare tweeslachtigheid was overigens terug te vinden in de wederopbouw van de kapel. De opdracht die Nieuwenhuis oorspronkelijk had meegekregen luidde dat 'de restauratie op zoodanigen voet zal worden ondernomen, dat het historisch karakter van het Binnenhof wordt bewaard', maar tegelijkertijd een gebouw zou worden neergezet 'dat aan de dringende behoefte aan meerdere ruimte' zou voldoen.¹⁶ Nadat de graven onder de voormalige Hofkapel weer waren dichtgegooid en de architect aan de wederopbouw van het gebouw was begonnen, bleek al spoedig dat het nieuwe gebouw weinig met het oude kerkgebouw van doen zou hebben. Niet alleen kreeg het een functioneel en eigentijds interieur dat bestond uit uniforme werkkamers, ook in het aanzien van het nieuwe gebouw was weinig meer van een kerk terug te vinden. Zo keerde het kenmerkende torentje van de kapel niet terug en onderging ook de originele noordwand langs de Hofvijver een metamorfose. Het eindresultaat was dan ook een gebouw dat dankzij zijn omvang en 'oud-Hollandse' renaissancestijl inderdaad goed aansloot bij de bestaande panden op het Binnenhof, maar verder vooral de uitstraling had van een saai kantoorgebouw.

Anders dan in het geval van de 'restauratie' van de Grote Zaal door Rose of het nieuwe ministerie van Justitie van Peters, zou de verbouwing van Nieuwenhuis in eerste instantie echter geen storm van kritiek teweegbrengen. In vergelijking met de eerdere bouwprojecten waren de reacties in de

pers tamelijk lauw. De berichtgeving omtrent de werkzaamheden was over het algemeen zakelijk of in sommige gevallen zelfs enigszins onverschillig. Zo meldde het *Rotterdamsch Nieuwsblad* bijvoorbeeld dat de afbraak van de Hofkapel prima te verdedigen viel, omdat toch 'niemand er architectonische schoonheden in zou hebben gezocht'.¹⁷ Het feit dat Nieuwenhuis bij zijn verbouwing aangrenzende historische zalen als de Trêveszaal en de vergaderzaal van de Eerste Kamer had gespaard of zowaar had opgeknapt, leek voor de meeste voorstanders van monumentenzorg voldoende. De enige die zich wel nadrukkelijk opwond over de aanpassingen van de architect was, zoals in het vorige hoofdstuk reeds naar voren is geworden, jonkheer Victor de Stuers. Hij zag de verbouwing van de Hofkapel als een streep door zijn eigen restauratieplan voor het Binnenhof en zou uiteindelijk zelfs met ontslag dreigen in de hoop zijn visie alsnog te kunnen verwezenlijken.¹⁸ Ondanks dit dreigement hield het ministerie van Waterstaat voet bij stuk. Reeds bij zijn aantreden als minister had Tak van Poortvliet al verkondigd dat 'een algemeen plan van verbouwing van het Binnenhof niet bestaat' en 'de Regeering ook niet voornemens is tot zoodanige algemeene verbouwing over te gaan, zij beoogt alleen noodige gedeeltelijke restauratie'.¹⁹ Ook zijn opvolgers zouden in de jaren daarop aan dit devies blijven vasthouden. De aanpassingen aan het Binnenhof behielden in de jaren tachtig en negentig daarom vooral een pragmatisch karakter, waarbij de cultuurhistorische betekenis van de plek en de functionaliteit van de ruimte tegen elkaar werden afgewogen en restauratie en nieuwbouw feitelijk hand in hand gingen.

Het besluit om de historische gebouwen stukje bij beetje te 'restaureren' betekende overigens niet dat de regering zich nu noodzakelijkerwijs richtte op uitbreidingsplannen buiten de muren van het Binnenhof. Een groot opgezet plan van de Haagse stedenbouwkundige Bert Brouwer om het toenemende ruimteprobleem op te lossen met een grootschalige stadsuitleg en een tiental nieuwe departementsgebouwen neer te zetten op het Malieveld kreeg namelijk evenmin steun van het ministerie. Hoewel verschillende kranten Brouwer prezen om zijn visie en 'Haussmann-bloed', werd zijn ingrijpende plan voor een nieuwe Hofstad tegelijkertijd weggezet als een utopie van een kunstenaar.²⁰ De architect kon dan wel dromen van Den Haag als het nieuwe Brussel of Parijs, voor het ministerie van Waterstaat bleven terughoudendheid en kleinschaligheid voorlopig de norm. Pas aan het begin van de twintigste eeuw zou het onderwerp weer voorzichtig in de Tweede Kamer aan de orde komen en zouden architecten als Hendrik Petrus

Berlage, Eduard Cuypers en Rijksbouwmeester Daniël Knuttel opnieuw plannen maken voor een mogelijke uitbreiding van het regeringscentrum.²¹ Tot die tijd bleef het landsbestuur in Nederland aangewezen op het historische Binnenhof en de reeds bestaande gebouwen in zijn directe omgeving.

Op het eerste gezicht leek deze voorzichtige en afwachtende houding van de regering in de jaren 1870 weinig gevolgen te hebben voor het regeringscentrum in de Hofstad. Nu zowel vervanging van het Binnenhof als groot-schalige restauratie én uitbreiding door de verantwoordelijke minister waren uitgesloten, had het er althans alle schijn van dat er op korte termijn geen grote veranderingen in de huisvesting van het landsbestuur zouden plaatsvinden. Toch kan de geschiedenis van de Hofkapel gezien worden als een keerpunt in de geschiedenis van het gebruik van het Binnenhof. Niet alleen omdat de verbouwing het voorlopige einde betekende van de grote 'algemene plannen' voor het regeringscentrum, maar tevens omdat zij had laten zien dat er een compromis mogelijk was. De ingreep van Nieuwenhuis had immers, zij het met enige moeite, een deel van het Binnenhof weten te moderniseren, zonder daarbij het historische karakter van het complex al te veel te schaden of een te persoonlijk stempel op het geheel te drukken. Daarnaast was misschien nog wel belangrijker dan de verbouwing het gegeven dat de parochie van St. Jacobus de Meerdere vrijwel geruisloos haar plek in de Hofkapel had ingeruild voor een kerkgebouw elders in de stad. Noch in de media, noch in de Kamer was het verdwijnen van de religieuze functie van het Binnenhof een onderwerp van discussie geweest.²² Blijkbaar lag het voor velen voor de hand dat de keuze om het historische complex als regeringszetel te behouden uiteindelijk ten koste zou moeten gaan van de diversiteit aan functies.

Nu was de parochie van St. Jacobus natuurlijk niet de eerste niet-politieke instelling die het Binnenhof had moeten verlaten. De Staatsloterij was de geestelijken in de jaren vijftig reeds voorgegaan en ook het aantal particuliere bewoners van het complex was gedurende de negentiende eeuw sterk teruggelopen. Anders dan de Staatsloterij, wier aanwezigheid op het Binnenhof eigenlijk al vanaf de achttiende eeuw sterk bekritiseerd werd, had de aanwezigheid van geestelijken in het centrum van de macht echter nooit een probleem gevormd, zelfs niet nadat de Kapel over was gegaan naar de rooms-katholieke kerk. Vanaf de Middeleeuwen waren de geestelijken altijd sterk verbonden geweest met de machthebbers op het Binnenhof. Zo hadden de Oranjes de kapel eind zestiende eeuw aan de Waalse gemeente geschonken, luisterden Hollandse regenten en Engelse vorsten hier naar de

preek en werd er voor Lodewijk Napoleon de mis opgedragen.²³ Ook tijdens de negentiende eeuw bleef de band tussen het landsbestuur en de geestelijkheid van de Hofkapel voortbestaan. Zo trokken bijvoorbeeld de zogenaamde muziekmissen ten tijde van het bewind van Willem II talloze mensen uit de Haagse elite en andere hoogwaardigheidsbekleders naar de Hofkapel, mogelijk zelfs de koning in eigen persoon.²⁴ Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw scheen de band iets lossere te worden en het is ook waarschijnlijk dat sommige liberalen of orthodoxe protestanten in deze jaren de parochie liever kwijt dan rijk waren. Toch wees niets op een ideologisch gemotiveerd vertrek uit het centrum van de macht. De aankoop van de Hofkapel en daaropvolgende verbouwing waren in de eerste plaats noodzakelijk geweest om het Binnenhof als regeringscentrum draaiende te houden.

Torentje en troonzaal

Met zijn nieuwe onderkomen midden op het Binnenhof wekte het ministerie van Waterstaat ongetwijfeld enige afgunst bij de overige bewoners van het complex. De ruime, moderne werkvertrekken die de ambtenaren van het departement sinds 1880 tot hun beschikking hadden, waren immers weinig anderen in het historische regeringscentrum gegeven. De ambtenaren van het ministerie van Binnenlandse Zaken hadden het in vergelijking met hun nieuwe bureaus een stuk slechter met de huisvesting. Het grootste en belangrijkste departement vond zijn onderdak nog altijd in een enigszins rommelig amalgaam van gebouwen dat zich uitstrekte langs de Hofvijver, van het voormalige Generaliteitskwartier tot en met het Torentje. Het merendeel van deze panden vond zijn oorsprong in de zeventiende en achttiende eeuw en was sindsdien niet of nauwelijks meer aangepast. Sommige delen van het departementsgebouw stamden zelfs nog uit de late Middeleeuwen. In veel ruimten was het comfort dan ook ver te zoeken. Tocht, lekkage, kou of juist verstikkende hitte en benauwdheid waren ongemakken die voortdurend voor de ambtenaren op de loer lagen en hun werk bemoeilijkten. Daarnaast was ook de indeling van de vertrekken verre van ideaal. Vanwege het samengestelde karakter van het onderkomen was het departement een wirwar van kamertjes, gangetjes en trappetjes. De eenvoudige werkvertrekken van de commiezen, klerken en referendarissen waren niet zelden verscholen op stoffige zoldertjes of weggestopt in donkere kelders en hun interieur bestond meestal uit slechts een sobere houten schrijftafel met

bijpassende houten stoel.²⁵ De liberale politicus Pieter Rink, die enkele jaren de leiding over het ministerie zou dragen, herinnerde zich het gebouw dan ook als ‘een ware doolhof, waarin men eerst na langen tijd den weg kon vinden’. Het was:

Een combinatie van vertrekken en localiteiten, waarin ordelijke regeling van het werk onmogelijk was, waarbij op het werk geen voldoende controle kon worden uitgeoefend en waarin een ieder onmiddellijk verdwaald zou zijn.²⁶

Eigenlijk de enige kamer op het departement die wel uitstraling had en zonder moeite te vinden was, was de werkkamer van de minister zelf, het Torentje. Nu was dit gebouw dankzij zijn vorm en ligging natuurlijk altijd al een opvallende verschijning geweest. Sinds Thorbecke in 1849 als minister van Binnenlandse Zaken in de achtkantige werkkamer had plaatsgenomen en vervolgens, met tussenpozen, drie termijnen lang het land vanuit het Torentje had bestuurd, was de bekendheid van de plek toegenomen. Zo sprak men in kranten met enige regelmaat over ‘Thorbecke in zijn torentje’ of ‘het ministertorentje van Thorbecke’.²⁷ Je zou dan ook kunnen stellen dat de liberale voorman niet alleen het ministerschap in Nederland vorm gaf, maar tevens de noordoosthoek van het Binnenhof van een nieuwe betekenis voorzag. Het toenemende gezag van de minister van Binnenlandse Zaken vond zijn weerslag in het groeiende aanzien van het Torentje als plaats van politiek belang.

Ook na de dood van Thorbecke bleef het laatmiddeleeuwse gebouw verbonden met de functie van kabinetsleider. Zeker ten tijde van de drie kabinetten van de gematigd conservatieve minister Jan Heemskerk Azn. waren de schijnwerpers veelvuldig op de noordoosthoek van het Binnenhof gericht. Zo verschenen er gedurende de jaren 1880 geregeld stukjes in tijdschriften en kranten die verslag deden van het wel en wee in het Torentje en dook het gebouw zelfs enkele malen in politieke cartoons op.²⁸ Deze aandacht had vooral te maken met de felle strijd omtrent de grondwetsherziening die in deze jaren de agenda van de Nederlandse politiek domineerde. De herziening, die uitbreiding van het kiesrecht en oplossing van de onderwijskwestie mogelijk zou moeten maken, was een bijzonder heet hangijzer en vergde aanzienlijke inspanning van minister Heemskerk. Niet in de laatste plaats omdat de oppositie nog wel eens druk wilde uitoefenen op de werkzaamheden van de kabinetsleider. In 1885 kwamen bijvoorbeeld ‘de mannen van de roode vlag’ hem persoonlijk ‘in zijn torentje opzoeken’ om

verdere uitbreiding van het kiesrecht af te dwingen.²⁹ Toen de grondwets-herziening twee jaar later een voldongen feit was, bleek de werkplek dan ook al zo bekend dat *De Standaard* al kon schrijven over de macht van 'het Torentje', mét hoofdletter en zonder expliciete verwijzing naar de minister van Binnenlandse Zaken. Het gebouw was inmiddels een synoniem geworden voor zijn bewoner.³⁰

Gezien de rijzende ster van het Torentje was het niet vreemd dat over het voortbestaan van het gebouw en zijn bestemming geen twijfel bestond. Reeds in de jaren zestig, toen het debat over het Paleis voor de Staten-Generaal nog in alle hevigheid woedde, wenste Thorbecke het gebouw voor de sloophamer te behoeden en ook nu stond de plek niet ter discussie. Hoewel de roep om een ingrijpende herziening van de departementsgebouwen van Binnenlandse Zaken steeds luider werd, zou men het Torentje voorlopig ongemoeid laten. De aanpassing van het departement, die vanaf de jaren 1880 nadrukkelijk op de agenda kwam te staan, zou zich in eerste instantie moeten richten op een verbetering van de werkruimten van de ambtenaren en een aanpassing van de gevels langs de Hofvijver en zuidzijde.³¹ Eenvormigheid en modernisering van de gebouwen dienden voorop te staan. Hoe dit doel bereikt moest worden bleef alleen de vraag. Voor- en tegenstanders van een algemeen herstelplan konden op dit punt namelijk nog altijd geen overeenstemming vinden. Zo stelde Rijksbouwmeester Peters in de geest van De Stuers een grootschalige renovatie in neogotische stijl voor, terwijl zijn opdrachtgevers bij het ministerie van Waterstaat de voorkeur bleven geven aan incidentele aanpassingen in een soberder stijl. Het gevolg was dan ook dat er lange tijd weinig tot niets aan de gebouwen gebeurde. Verschillende plannen volgden elkaar op, maar leidden enkel tot een verharding van de impasse.³²

Ondertussen bleven de huisvestingsproblemen voor het ministerie van Binnenlandse Zaken onverminderd groot. Zo kampte het departement met een groeiende behoefte aan archiefruimte. Sinds het ministerie begin negentiende eeuw was opgericht waren de archieven in rap tempo toegenomen en hadden zij een steeds groter deel van het departementsgebouw opgeëist. Mocht uitbreiding of verbouwing uitblijven, dan bestond dus het gevaar dat de stapels papieren de ambtenaren boven het hoofd zouden groeien en hen uit hun toch al niet bepaald omvangrijke werkkamers zouden verdringen. Om een dergelijke onwerkbaar situatie te voorkomen, was het ministerie al in de jaren 1870 naarstig op zoek naar geschikte archief-ruimte buiten de muren van zijn bestaande onderkomen. Deze werd uit-

eindelijk gevonden op slechts enkele meters afstand van het departementsgebouw. Na onder meer de kosten van de verschillende ruimten, de omvang en de nabijheid tot het ministerie tegen elkaar af te hebben gewogen, bleek er namelijk slechts één serieuze kandidaat over te blijven: de eeuwenoude Ridderzaal. Amper van de Staatsloterij verlost en bijgekomen van de drastische ingrepen van Rose, werd de middeleeuwse ruimte in 1878 vol gezet met meterslange archiefkasten, met op de planken bijna een eeuw aan ambtelijke arbeid. De zaal was nu ‘feitelijk weinig meer dan een rommelmagazijn’.³³

Met de inrichting van de Ridderzaal als archiefruimte kregen de ambtenaren van Binnenlandse Zaken voorlopig weer wat lucht. De nieuw verworven ruimte vroeg echter wel een offer. De verhuizing van de archieven naar de oude Ridderzaal betekende immers dat het meest in het oog springende gebouw van het Binnenhof wederom een tamelijk onbeduidende invulling kreeg, en dat terwijl de vraag naar een meer monumentale bestemming na het vertrek van de loterij toch ongemeen groot was geweest. Het had er eind jaren zestig nog alle schijn van gehad dat de zaal weer een meer prestigieuze plaats binnen het complex zou innemen. Hoewel het niet gelukt was om het gebouw in te richten als Nationaal Museum of ‘Walhalla’ en Rose’ verbouwing veel kwaad bloed had gezet, was de zaal in deze periode het toneel geweest van enkele plechtige gelegenheden. Zo was de plek in september 1868 nog het decor geweest van het nationale Scherpschuttersfeest, een spectaculaire manifestatie vol militair en monarchaal vertoon, waarbij koning Willem III duizenden soldaten uit het gehele land in de Ridderzaal ontving.³⁴ Een jaar later bood de ruimte onderdak aan het grote Internationale Congres voor Statistiek, waarvoor hoogwaardigheidsbekleders en ministers uit heel Europa naar Den Haag afreisden. Vanaf het begin van de jaren zeventig kreeg het gebruik van de Ridderzaal echter weer een minder verheven karakter. Gedurende de mobilisatie tijdens de Frans-Duitse oorlog diende het gebouw bijvoorbeeld als hoofdkwartier van het Rode Kruis en in de jaren daarop konden bezoekers er zich tegen betaling vergapen aan een collectie anatomische preparaten.³⁵

Van deze veredelde kermisattractie was de stap naar de inrichting van de zaal als archiefruimte misschien niet zo groot meer. Toch toonden kranten zich kritisch over het besluit om een ruimte waaraan zo veel historie was verbonden, voortaan als depot van ambtelijke stukken te gebruiken. Het *Algemeen Handelsblad* zag de politieke en culturele neergang van Den Haag als residentie en regeringszetel zelfs weerspiegeld in het gebruik van de Ridderzaal en verzuchtte:

Waar dus vroeger de mannen van het zwaard bijeenkwamen, zullen nu producten van de pen verzameld worden; waar vroeger herauten en keurig uitgedoste ridders verschenen, zal nu een eenvoudig archivaris in de lange boekenkasten staan snuffelen.³⁶

Het moment waarop de verhuizing plaatsvond, viel bovendien ook enigszins ongelukkig samen met Cuypers' ingrijpende restauratie van de voorgevel van de Ridderzaal. Deze was nog in het midden van de jaren zeventig door De Stuers geïnitieerd met de gedachte de zaal zijn oude waardigheid terug te geven, maar liep nu vooral achter de feiten aan. Toen de aanpassing van de gevel begin jaren 1880 gereed was, bezat de Ridderzaal weliswaar een statige pseudomiddeleeuwse entree van koninklijke allure, maar deze leidde rechtstreeks naar een stoffige archiefzaal erachter.³⁷

Ruim tien jaar nadat de regering de plannen voor de grootschalige vervanging van het Binnenhof definitief vaarwel had gezegd, was dan ook duidelijk dat het voortbestaan van het historische complex zijn prijs vergde. Mocht het landsbestuur de gebouwen ook in de toekomst nog als een volwaardig regeringscentrum willen gebruiken, dan moest het voortdurend concessies doen en op zoek gaan naar het goede evenwicht tussen het ideaal van behoud en de alledaagse praktijk. Voorlopig bleek het echter moeilijk balanceren. In het geval van de verbouwing van de Hofkapel en de Ridderzaal had het idee van restauratie vooral het beleid ten aanzien van het uiterlijk van de gebouwen bepaald. Wat betreft de invulling ervan had men voornamelijk gekeken naar de functionaliteit van de panden en de werkomstandigheden van de ambtenaren. Of deze verdeling het aanzien van het regeringscentrum ten goede was gekomen, was alleen maar zeer de vraag. Zowel de Hofkapel als de Ridderzaal had eeuwenlang een min of meer publieke functie gehad en zodoende een grote aantrekkingskracht op mensen van alle rangen en standen. Nu de gebouwen de functie van respectievelijk kantoorgebouw en archief vervulden, waren zij aan het openbare leven onttrokken en in zekere zin zelfs gereduceerd tot dependances van Binnenlandse Zaken. Een ontwikkeling die weinigen toejuichten en die onderstreept werd door de hoofdzakelijk lauwe en in sommige gevallen zelfs kritische berichtgeving in de kranten.

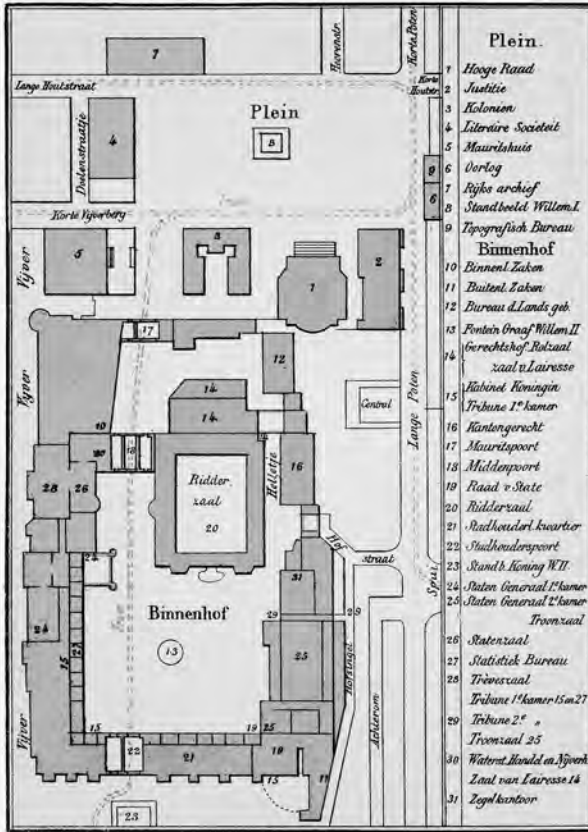
Eind jaren tachtig koos het kabinet daarom voor een nieuwe koers. In de staatsbegroting voor het jaar 1889 reserveerde het ministerie van Waterstaat een aanzienlijk bedrag voor het onderhoud van het Binnenhof en presenteerde het een nieuw beleidsplan ten aanzien van de landsgebouwen voor

de komende jaren. Kern van het plan was om de meest beeldbepalende en 'belangwekkende' oude gebouwen binnen het complex een beter aanzien te geven, 'gelijk de wijze waarop in andere landen, in Duitschland vooral, ten opzichte van dergelijke historische gedenkteekenen gehandeld wordt'. Volgens de toelichting op de begroting zou het daarbij onder meer gaan om ruimten als 'de oude zaal der gecommiteerde raden' in het gebouw van de Eerste Kamer en 'een deel van het departement van Binnenlandsche Zaken, bekend onder den naam Torentje'.³⁸ Het speerpunt van het nieuwe beleidsplan werd echter herstel van de Ridderzaal. Deze diende immers:

Thans tot pakhuis van eene menigte oude papieren, waar voor men elders geen plaats wist. En ook wanneer die weder opgeruimd waren, was de zaal door de bewerking, waaraan zij in of omstreeks 1860 onderworpen is geweest, misvormd.³⁹

Met deze misvorming doelde de schrijver van de begroting, vermoedelijk de minister van Waterstaat, natuurlijk op de verbouwing van Rose. Het doel van de verdere aanpak van de Ridderzaal was dan ook niet alleen het verwijderen van het archief uit de zaal, maar tevens het ongedaan maken van de ingrepen die een kleine dertig jaar eerder door Rose waren gedaan. Pas wanneer de misvorming van de gietijzeren overkapping was verwijderd en het gebouw in zijn originele vorm was teruggebracht, zou de zaal een nieuwe en waardigere bestemming kunnen krijgen.

Voordat de verbouwing van de Ridderzaal en de andere beeldbepalende monumenten van start ging, diende men eerst nog wel overeenstemming te vinden over de vraag wie de restauratie op zich zou nemen. De machtsstrijd tussen Binnenlandse Zaken en Waterstaat, De Stuers en Nieuwenhuis en voor- en tegenstanders van de verschillende bouwstijlen bevond zich immers nog altijd in een impasse en zou door de hele onderneming moeiteloos verder kunnen oplaaien. Ter voorkoming van een dergelijke escalatie kwam het ministerie begin jaren negentig met een compromis: bij de verbouwing van de Ridderzaal zouden zowel architecten uit het kamp van De Stuers als aanhangers van de 'Delftse school' worden betrokken. Onder hen waren onder anderen oudgedienden Peters en Nieuwenhuis, terwijl Cuypers de verantwoordelijkheid kreeg over het interieur van de zaal. De leiding over het project kwam te liggen bij de nieuwe, in 1892 aangestelde Rijksbouwmeester Daniël Knuttel. Net als Nieuwenhuis was Knuttel in Delft opgeleid en behoorde hij dus niet tot de directe kring rondom De

Plattegrond van het Binnenhof omstreeks de eeuwwisseling. De gracht rondom het complex is inmiddels gedempt en aan de Pleinzijde zijn de nieuwe ministeries van Koloniën en Justitie verzezen, en het gebouw van de Hoge Raad. (collectie Haags Gemeentearchief)

Stuers.⁴⁰ Door samen met mannen als Peters en Cuypers in een ‘Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen’ plaats te nemen, maakte hij deel uit van een evenwichtig team dat niet alleen verschillende bouwkundige visies samenbracht, maar ook een schat aan historische kennis en architectonische expertise.⁴¹

Het samenbrengen van de verschillende architecten in één commissie bleek een uitstekende zet. Hoewel er af en toe nog wrijvingen bleven bestaan tussen de betrokkenen, onderging de Ridderzaal binnen tien jaar tijd een gedaanteverwisseling. Het succes van de verbouwing leek in de eerste plaats in de taakverdeling te liggen. Waar Knuttel vooral de organisatie en uitvoering van de restauratie op zich nam, hadden Peters en Nieuwenhuis een belangrijke adviserende rol. Zo deden beide architecten uitgebreid historisch onderzoek naar onder meer de ontstaansgeschiedenis van het gebouw, de oorspronkelijke functie van de zaal en de wijze waarop opeenvolgende verbouwingen in de vroegmoderne tijd het aanzien van de Ridderzaal

hadden veranderd. De conclusies van hun onderzoek dienden, samen met de aantekeningen die Craner en Rose in het midden van de eeuw hadden laten maken, als richtlijnen voor het herstel van de zaal en bepaalden in hoge mate de uiteindelijke vorm en invulling.⁴² Daarnaast was ook het vakkundig optreden van de nieuwe minister van Waterstaat, Cornelis Lely, van doorslaggevende betekenis. Na zijn intrek in 1891 in de historische ‘admiraaliteitskamer’ naast de Trêveszaal loodste hij tot twee keer toe met succes een begroting voor het project door de Tweede Kamer en verzekerde de restauratie aldus van langdurige politieke steun. Doordat Lely in de begrotingen oplopende bedragen opnam, was er bovendien ook voldoende financiële ruimte voor de architectencommissie.⁴³

Het gevolg was een verbouwing die veel verder ging dan enkel een herstel van de dakconstructie en het vertrek van het archief. Nadat de gietijzeren overkapping was vervangen door een exacte replica van het oorspronkelijke houten dak, nam Knuttel namelijk ook de omliggende ruimten onder handen. Zo werden de vroegmoderne aanbouwsels aan weerszijden van de Ridderzaal afgebroken, de kelders onder de zaal in oorspronkelijke staat hersteld en werd ten slotte ook het oude grafelijke woonhuis aan de achterzijde grotendeels teruggebracht in zijn middeleeuwse vorm. Hoewel het giswerk bleef in hoeverre het eindresultaat nu werkelijk overeenkwam met de situatie ten tijde van Floris v, kon de zaal aan het begin van de twintigste eeuw dan ook met recht een ‘Ridderzaal’ genoemd worden. Met zijn nieuwe kantelen, kruisgewelven, gotische vensters en imposante houten dak zag het gebouw er in elk geval ‘middeleeuwer’ uit dan ooit.⁴⁴

Wat betreft de invulling van de herstelde grafelijke zalen zou de commissie zich eveneens laten leiden door het middeleeuwse verleden van het Binnenhof. Zo hadden de commissieleden reeds bij aanvang van de werkzaamheden laten weten dat de ruimten weer net als in de grafelijke tijd vooral een ceremoniële en representatieve functie zouden krijgen. Behalve het archief van Binnenlandse Zaken, dat de Ridderzaal vervingde voor een nieuw aangekochte woning elders in stad, dienden daarom ook de historische Rolzaal en de De Lairessezaal te worden verlaten. Beide zalen, die tot dan onderdeel hadden uitgemaakt van het gerechtshof, verloren zodoende na vier eeuwen hun functie als zetel van de rechterlijke macht. De Haagse arrondissementsrechtbank, die sinds de Restauratie als opvolger van het Hof van Holland op het Binnenhof was gevestigd, zou voortaan buiten de muren van het complex zijn onderdak vinden.⁴⁵

Ter compensatie van dit verlies liet Peters de interieurs van de ruimten

echter zoveel mogelijk in hun oorspronkelijke staat terugbrengen. Zo herstelde hij onder meer op basis van historische prenten het middeleeuwse plafond van de Rolzaal en de vroegzestiende-eeuwse schouw met zijn opvallende kleurrijke wapenschilden. Hoogtepunt van de herinrichting van de grafelijke zalen was echter zonder twijfel de nieuwe inrichting van de Ridderzaal door Cuypers. Aan de vooravond van de twintigste eeuw kreeg de architect namelijk de opdracht de zaal in te richten als ‘middeleeuwse’ troonzaal, compleet met kleurrijke vaandels, vloerkleden, lopers en achter in de zaal, onder een indrukwekkend baldakijn, de koninklijke troon.⁴⁶

Het nationaal staatstoneel

Op Prinsjesdag van het jaar 1904 werd de nieuwe ‘troonzaal’ officieel in gebruik genomen. Volgens het katholieke dagblad *De Tijd* ‘had de Ridderzaal sinds mensenheugenis niet zooveel belangstelling gevonden’. In vergelijking met de eerdere openingen der Staten-Generaal, die sinds 1815 altijd in de vergaderzaal van de Tweede Kamer hadden plaatsgevonden, was er ‘thans een veel grooter publiek’ dan gebruikelijk op de plechtigheid afgekomen en liepen er ‘onophoudelijk mensen om de Ridderzaal heen’ in een poging een van de schaarse publieke toegangskaarten te bemachtigen.⁴⁷ De opening der Staten-Generaal bood ook spektakel voor diegenen die geen kaartje voor de publieke tribune hadden kunnen krijgen. Zo konden de toeschouwers op het Binnenhof aanschouwen hoe de ‘Glazen Koets’ onder grote belangstelling door de Mauritspoort het complex binnenreed en halt hield voor de ‘in ouden luister’ herstelde Ridderzaal. Daar trad de jonge vorstin, ‘gekleed in een wit zijden toilet’, de zaal via de vernieuwde entree binnen om gezeten op de rijkversierde troon de troonrede voor te lezen. Hoewel haar stem ‘zich eenigermate verloor onder de hoge gewelven’ en slechts ‘zeer zwak doordrong tot de boventribunes’, was de geestdrift van de toehoorders niet minder. Datzelfde gold ook voor de vele wachtenden buiten, want:

Met een welgemeend ‘Leve de Koningin’, ‘Leve de Koningin-Moeder’ en ‘Leve de Prins’ begroette men de Vorstelijke Personen bij het verlaten der Troonzaal en op den ganschen weg van het Binnenhof werd de Koninklijke familie, gezeten in de glazen koets, met hoera’s door de samengepakte menigte op straat toegejuicht.⁴⁸

De ingebruikname van de Ridderzaal als ‘troonzaal’ tijdens de opening van de Staten-Generaal was een gebeurtenis waar men in de pers al enkele jaren reikhalzend naar had uitgekeken. Reeds voor de eeuwwisseling waren in verschillende kranten aankondigingen verschenen die het gebruik van het gebouw voor de aanstaande Prinsjesdag hadden gemeld en in 1897 had *De Telegraaf* het kabinet zelfs al opgeroepen de verbouwde ‘troonzaal’ als cadeau aan prinses Wilhelmina aan te bieden, ter gelegenheid van haar naderende inhuldiging als koningin.⁴⁹ Toen het moment in 1904 eindelijk daar was, waren de verwachtingen dan ook hooggespannen. Voor de meeste journalisten leek de eerste zitting in de Ridderzaal aan de verwachtingen te voldoen. Afgezien van de kritiek op de akoestiek, waren de kranten vooral positief over de nieuwe zaal. Zo meldde de *Leeuwarder Courant* bijvoorbeeld:

De opening der Kamers in de oude grafelijke zaal had iets meer ongedwongens dan in de Troonzaal der Tweede Kamer, omdat de leden minder afgezonderd maar meer vereenigd met de genoodigden en autoriteiten zaten. In haar nieuwe aanzien had de zaal een schitterend en deftig aanzien, ook meer kleur door de lichte toiletten van een talrijke schare dames in de zaal toegelaten.⁵⁰

Wie zich na afloop wel beklagden over het verloop van de opening, waren De Stuers en de verschillende architecten uit de adviescommissie. Deze waren namelijk niet te spreken over de keuze om de troon langs de lange zijde van de zaal te plaatsen. In een echte troonzaal stond de zetel van de monarch immers tegen de kopse wand, zoals dat ook ‘in andere Constitutioneele landen het geval’ was. Voorts meende de Commissie: ‘Alleen op die wijze kan een waardig binnenkomen van Hare Majesteit de Koningin verzekerd worden, het geheel een plechtig karakter worden gegeven.’⁵¹ Om zijn bezwaar kenbaar te maken, stuurde De Stuers zelfs een vertrouwelijke brief naar de vorstin. Hoewel deze actie hem op een reprimande van de minister van Waterstaat kwam te staan, kreeg De Stuers met de brief wel zijn zin. Het jaar daarop werd de troon namelijk toch tegen de korte zijde geplaatst, zodat de vorstin bij binnenkomst recht op de troon afliep.⁵² Deze verplaatsing stuitte op haar beurt echter weer op bezwaren van de Huishoudelijke Commissies van de beide Kamers. De plaatsing van de troon achter in de zaal wekte immers de indruk dat de ruimte daadwerkelijk een troonzaal was, terwijl de zitting formeel gezien toch een bijeenkomst was van de Staten-

Generaal waarbij het staatshoofd slechts ‘te gast’ was. De beide Kamers ontvingen de koninklijke familie, niet andersom.⁵³ Vanaf 1917 zou men daarom weer terugkeren naar de oorspronkelijke opstelling: de troon kwam vanaf dat jaar wederom aan de lange zijde van de zaal te staan, tegenover die van de voorzitter van de Verenigde Vergadering, gelijk aan de oude opstelling in de zaal van de Tweede Kamer.⁵⁴

Nu was de invulling van de Ridderzaal als troonzaal natuurlijk ook een *invention of tradition* van de zuiverste soort. Hoezeer de kranten in hun berichtgeving of Cuypers in zijn interieurontwerp de continuïteit met het verleden ook benadrukten, een koninklijke troonzaal was het gebouw nooit geweest. Rooms-koning Willem II was immers al overleden voordat de zaal voltooid was en de graven en hertogen na hem gebruikten de zaal vooral als feestzaal of spraken er recht. Ook met de band tussen vorst en parlement had de Ridderzaal weinig van doen gehad. De enige keren dat de Staten-Generaal in het verleden in de zaal bijeen waren gekomen, waren nota bene gelegenheden geweest waarbij ofwel de vorst werd afgezet, of de Oranjes het stadhouderschap werd ontzegd. Veel monarchale geschiedenis kleefde er dus niet aan de plek.

Desalniettemin bleek het gebruik van de Ridderzaal voor de opening van de Staten-Generaal propaganda die het aanzien van de kroon duidelijk ten goede kwam. Vooral tijdens de laatste jaren van het koningschap van Willem III was de kritiek op het koningshuis toegenomen en had Prinsjesdag een nogal sober karakter gekregen.⁵⁵ Had de opening van de Staten-Generaal ten tijde van zijn voorganger Willem II dankzij het vele militaire vertoon nog redelijke belangstelling genoten, in de tweede helft van de eeuw was het enthousiasme van het publiek voor Prinsjesdag lang niet altijd groot. Dit had in de eerste plaats te maken met de veelvuldige afwezigheid van het staatshoofd. Tussen 1880 en 1890 ontbrak Willem III maar liefst zes keer bij de plechtigheid, onder andere vanwege zijn slechte gezondheid en het overlijden van zijn zoons. De sporadische keren dat de koning er wel was, liepen de spanningen bovendien soms hoog op. Zo zorgde de oproep van socialistische demonstraties rondom Prinsjesdag met name in de jaren tachtig van de negentiende eeuw enkele malen voor een nerveuze en gespannen sfeer tijdens de ceremonie.⁵⁶

Toen Emma in 1890 als regentes op de troon kwam, was zij er zich dan ook goed van bewust dat het koningshuis betere publiciteit kon gebruiken. Waarschijnlijk was het ook op haar initiatief dat de Opening van de Staten-Generaal werd verplaatst van het kleine en nogal afgeschermd Tweede Ka-

mergebouw naar de nieuw gerestaureerde Ridderzaal.⁵⁷ Reeds begin jaren negentig zou zij bij de Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen hebben geïnformeerd naar de mogelijkheid om de zaal na de restauratie als troonzaal in te richten. De verhuizing naar de Ridderzaal was trouwens slechts een van de elementen om Prinsjesdag een feestelijker en meer nationaal karakter te geven. Ook de aanwezigheid van andere leden van de koninklijke familie, zoals de jonge prinses Wilhelmina en later prins Hendrik, het toejuichen van de familie op het balkon van Noordeinde of bijvoorbeeld het gebruik van de Gouden Koets dienden hieraan bij te dragen. In een periode van een kleine tien jaar tijd veranderde de jaarlijkse openingszitting dan ook van een ietwat saaie plechtigheid in het Kamergebouw naar een kleurrijke en feestelijke gebeurtenis, die duizenden mensen op de been bracht en waarvoor belangstellenden soms al dagen van tevoren naar de Hofstad afreisden in de hoop een plekje in de Ridderzaal te bemachtigen. Na enkele jaren was de publieke belangstelling voor Prinsjesdag zelfs al zo groot dat ‘op het traject Amsterdam-Den Haag-Rotterdam van de Hollandsche Spoorwegmaatschappij twaalf extra treinen werden ingezet’ om alle toeschouwers naar Den Haag te vervoeren.⁵⁸

Deze snelgroeiende publieke belangstelling voor Prinsjesdag rondom de eeuwwisseling sloot overigens aan bij een meer algemene tendens. Waar in het begin van de negentiende eeuw nog vooral bewoners en wandelaars uit de omgeving een bezoek brachten aan het complex, trok het Binnenhof in de loop van de tweede helft van de eeuw steeds meer mensen. Deze ontwikkeling had verschillende redenen. In de eerste plaats was het Binnenhof op lokaal niveau meer geïntegreerd geraakt met zijn stedelijke omgeving. Door de demping van de gracht in de jaren 1860 had het complex zijn besloten karakter grotendeels verloren. Het bestuurlijke ‘eilandje’ was nu veel meer een gewoon plein in het midden van de stad geworden. Daarnaast droeg ook de toename van het verkeer in het snelgroeiende Den Haag bij aan de verdere integratie. Steeds vaker gebruikten voetgangers en koetsiers het Binnenhof als doorgang tussen Buitenhof en Plein. Zeker nadat in 1880 de originele stadhouderspoort werd vervangen door een bredere poort met voetgangersdoorgangen en ook de fiets zijn intrede deed in het straatbeeld, groeide het Binnenhof snel uit tot ‘één der drukste verkeersknooppunten in de stad’. Vanaf 1881 opende de Haagse Tramway Maatschappij zelfs een tramroute door het gebouwencomplex. Ondanks de vrees van sommigen dat hierdoor ‘de grond van het Binnenhof zou worden ontheiligd’, zouden decennialang goedgevulde trams af en aan door de poorten rijden.⁵⁹ Ande-

Blik op de gerestaureerde Ridderzaal met op de voorgrond een paardentram. Foto van een onbekende fotograaf, 1901 (collectie Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)

ren zagen in de komst van de tram en andere vervoersmiddelen echter de voortschrijdende en onomkeerbare democratisering van de maatschappij. Was het gebruik van de stadhouderspoort een kleine eeuw geleden nog voorbehouden aan de stadhoudelijke familie, ‘Thans rijdt door diezelfde poort ongehinderd het allemansvoertuig: de paardentram’. De tijd van ‘privilegieën en exclusivisme’ was in hun ogen dan ook voorgoed voorbij.⁶⁰ Een constatering die begin twintigste eeuw nog eens pijnlijk werd bevestigd toen een bomvolle en inmiddels elektrisch aangedreven tram onder de stadhouderspoort bijna op een koninklijk rijtuig botste en koningin Wilhelmina ternauwernood aan de dood ontsnapte.⁶¹

Ook de tweede reden voor de toenemende belangstelling op het Binnenhof lijkt nauw samen te hangen met een democratische ontwikkeling, en wel met de veranderende positie van de volksvertegenwoordiging. Vooral de Tweede Kamer ontwikkelde zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw namelijk in rap tempo van een enigszins elitaire herensociëteit tot hét toneel van de nationale politiek.⁶² Deze verandering vond vrijwel gelijk haar weerslag in het aantal bezoekers aan het Kamergebouw. Hoewel de openbaarheid van de vergaderingen van de Staten-Generaal reeds in 1848 in de Grondwet was vastgelegd, hadden de zittingen van het Nederlandse parlement decennialang op weinig belangstelling kunnen rekenen. Zaten in andere Europese parlementen de tribunes dikwijls vol met nieuwsgierigen, op het Binnenhof waren de bezoekers vaak op één hand te tellen. Bovendien waren zij meestal parlementaire verslaggevers, die beroepshalve op de tribune plaatsnamen. Nog in 1879 schreef een van hen: ‘In den regel ziet men hier slechts enkele personen.’⁶³ De introductie van nieuwe groepen in de Tweede Kamer, zoals de antirevolutionairen van Abraham Kuyper en socialisten als Ferdinand Domela Nieuwenhuis, deed de belangstelling in de jaren 1880 echter snel toenemen. Doordat zij zich opwierpen als vertegenwoordigers van deelgroepen in de samenleving en braken met de heersende liberale cultuur in de Kamer, wisten zij nieuwe groepen in de samenleving bij de politiek te betrekken. Aan het einde van het decennium zaten de tribunes dan ook dag aan dag overvol, niet alleen met fervente socialisten of antirevolutionairen, maar tevens met ‘bevallige vrouwen’ of ‘dommelende leeglopers’ hopend op een vermakelijk schouwspel.⁶⁴

Deze sterke toename van het aantal belangstellenden in het Kamergebouw leidde overigens al snel tot krapte op de relatief kleine publieke tribune. Op sommige dagen was de belangstelling zo groot, dat toeschouwers net als op Prinsjesdag zich al ruim van tevoren voor het Kamergebouw moesten

opstellen om een plaatsje te bemachtigen. De krapte op de tribunes werd bovendien nog verergerd doordat ook de pers steeds meer oog kreeg voor de debatten in de politieke arena en 'bij de uitbreiding van het getal verslaggevers der dagbladen de journalisten-tribune een groot deel van de ruimte voor het publiek in beslag had genomen'.⁶⁵ Tussen 1870 en 1910 groeide het aantal vaste parlementaire verslaggevers van vijf naar vijftwintig.⁶⁶ Deze uitbreiding van het aantal journalisten was natuurlijk een direct gevolg van de toenemende publieke belangstelling en vergrootte op haar beurt bij de krantenlezers weer de kennis van wat er zich op het Binnenhof afspeelde. Waar de parlementaire berichtgeving in het midden van de negentiende eeuw nog beperkt bleef tot een letterlijke weergave van de debatten in nette liberale kranten als het *Algemeen Handelsblad*, bracht aan het einde van de eeuw bijna elk landelijk dagblad levendige verslagen vanuit de Tweede Kamer, met veel oog voor sfeer en dramatiek. Of het nu de gereformeerde *De Standaard* was, de katholieke *De Tijd* of de meer neutrale 'volksdagbladen' als *De Telegraaf* en *Het nieuws van den dag*, vrijwel dagelijks bracht de krant het Binnenhof op deze manier in de huiskamers.⁶⁷

Een andere manier waarop het grote publiek kennis kon nemen van de wereld van de Tweede Kamer waren daarnaast de zogenaamde parlementaire 'schetsen en portretten' die in het laatste kwart van de negentiende eeuw in zwang kwamen. Deze boekjes met titels als *In en om de Tweede Kamer*, *Uit ons parlement* en *Van het Haagsche Binnenhof* gingen over het algemeen verder dan de krantenverslagen en boden vaak ook een kijkje achter de schermen van het parlementaire bedrijf.⁶⁸ Zo besteedden zij onder meer aandacht aan het werk van de Kamervoorzitters, de griffiers en de stenografische dienst. Het grootste deel van de inhoud van deze werkjes was echter gewijd aan korte biografieën van toonaangevende parlementariërs: voor mannen van de verschillende politieke stromingen, opvallende redenaars en specialisten op bepaalde beleidsterreinen. Aan de hand van deze beknopte beschrijvingen, al dan niet voorzien van 'photografieën', kon de lezer kennismaken met de belangrijkste spelers op het politieke toneel zonder zelf in het Kamergebouw aanwezig te zijn. De vermelding van fysieke gebreken, afwijkend stemgeluid en opvallend gedrag werd daarbij overigens niet geschuwd. Zo werd de oude liberaal graaf Carel van Bylandt omschreven als 'mager, ingevallen, ouwelijker dan voor zijn jaren noodig is [...] met oogleden die als gordijnen over zijn oogen neerhangen' en de socialistische voorman Pieter Jelles Troelstra als 'één in wiens familie de tuberculose meerdere slachtoffers heeft gemaakt'.⁶⁹

Mede dankzij de berichtgeving in de dagbladen en dergelijke parlementaire schetsen rees de ster van sommige volksvertegenwoordigers in het laatste kwart van de negentiende eeuw snel. Vooral de voormannen van de opkomende politieke partijen werden binnen hun eigen kring op handen gedragen en bijna goddelijke eigenschappen toegedicht. Daar hartstochtelijk gejuich en geestdriftig applaus vanaf de publieke tribunes niet was toegestaan, vonden dergelijke aanhankelijkheidsverklaringen echter buiten de muren van het parlamentsgebouw plaats. Zo lazen we al hoe Domela en andere ‘mannen van de roode vlag’ in 1885 minister Heemskerk in ‘zijn Torentje’ kwamen opzoeken om druk uit te oefenen in de kwestie omtrent het kiesrecht. Een jaar eerder, in 1884, was Den Haag overigens al het toneel geweest van de eerste ‘Groote Nationale Demonstratie’, die eveneens door Domela en de zijnen was georganiseerd en waarbij zo’n drieduizend mensen al zingend met rode en zwarte vlaggen door de binnenstad waren getrokken om uiteindelijk op het Binnenhof een petitie aan te bieden.⁷⁰

Het waren met name deze socialistische betogingen en protesten die de bewoners van het Binnenhof en het stadsbestuur van Den Haag angst inboezemden. Vanaf het begin van de jaren tachtig zouden zij daarom in toenemende mate repressieve maatregelen nemen om deze nieuwe en on-Nederlandse vormen van protest in te dammen of uit te bannen. Soms gebeurde dit met harde hand en grootschalige inzet van de politie, soms op een subtielere wijze. Zo liet minister Heemskerk in 1883 de publieke tribune tijdens Prinsjesdag vullen met ‘Haagsche weesmeisjes’ om zo ‘sociaal-democraten en andere oproerlingen’ buiten de muren van het Kamergebouw te houden.⁷¹ In de meeste gevallen kregen de demonstranten echter simpelweg geen toestemming om op het Binnenhof te demonstreren, werd het complex gedurende de protesten hermetisch afgesloten en was de plek weer even een eilandje midden in de stad. De demonstranten waren in de laatste jaren van de negentiende eeuw dan ook steeds vaker gedwongen uit te wijken naar andere plaatsen in de stad, zoals het Malieveld, de Lange Vijverberg en de verschillende zalen rondom het Binnenhof. Grote incidenten hebben zich in deze jaren nooit voorgedaan. Tot verbazing van menig journalist verliepen de meeste vooraf aangekondigde demonstraties over het algemeen bijzonder vreedzaam en ‘zonder eenigerlei verstoring der orde’.⁷²

Waarschijnlijk was dit rustige verloop overigens evenzeer het gevolg van de houding van de demonstranten zelf als van de getroffen veiligheidsmaatregelen. Anders dan in sommige andere Europese landen waren de socialistische betogers in Nederland er eerder op gericht zich te manifesteren als

een omvangrijke doch keurige beweging en zochten zij niet zozeer een directe confrontatie met politieke tegenstanders. Mogelijk dankzij deze opstelling werden vanaf de eeuwwisseling weer geleidelijk demonstraties op het Binnenhof toegestaan. Zo verzamelden zich in 1899 enkele duizenden mensen op het Binnenhof voor een nationale betoging ter ondersteuning van de Leerplichtwet en kwamen een kleine twee jaar later tijdens een grote landelijke demonstratie van het comité voor Algemeen Kiesrecht bijna vijfduizend mensen voor de ingang van de Ridderzaal bijeen om te luisteren naar toespraken van onder anderen Troelstra. Voorwaarde voor dergelijke demonstraties was echter wel dat het nationale en neutrale karakter van de plek niet te veel in het geding kwam. De bewoners van het complex en het stadsbestuur leken de betogingen in het centrum van de macht dan ook enkel toe te laten wanneer zij vooraf met de demonstranten consensus hadden bereikt over de aard van de demonstratie en de organisatie kon rekenen op een breed 'landelijk' draagvlak. Voor spontane demonstraties van socialistten of bezettingen van het Binnenhof kenden zij over het algemeen minder genade: in dergelijke gevallen werd het plein zonder pardon schoongeveegd.⁷³

Hoezeer de neutraliteit van de openbare ruimte op het Binnenhof een heikele kwestie was, was eerder al gebleken uit de plaatsing van standbeelden. Waar in de tweede helft van de negentiende eeuw op verschillende plekken in het land monumenten voor nationale en lokale figuren werden opgericht, was het Binnenhof namelijk lange tijd standbeeldloos gebleven. Zelfs de plaatsing van beelden van Oranjes had in het midden van de eeuw nog dermate gevoelig gelegen dat de standbeelden niet op het Binnenhof, maar direct buiten de poorten terechtkwamen. Eenzelfde lot zou later ook de beelden van de voormalige tegenstanders van de Oranjes, Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt, beschoren zijn.⁷⁴ Na veel discussie kregen zij in de twintigste eeuw een plekje op gepaste afstand van de macht en dienden zij voortaan toe te kijken vanaf respectievelijk de Lange Vijverberg en de Plaats. De enige van wie men wel getracht heeft een beeld binnen de muren van het complex te plaatsen was Thorbecke. Toen na diens dood in 1872 een groep liberalen met het voorstel kwam om voor het Kamergebouw een standbeeld van de staatsman te plaatsen, stuitte dit echter op zo veel verzet van conservatieve zijde dat het plan onder het mom van verkeerstechnische problemen werd afgewimpeld.⁷⁵

Het zou tot 1885 duren voor de eerste en voorlopig enige beeltenis op het Binnenhof zou verschijnen. Erg in het oog sprong dit 'beeldje' bovendien

niet. Het was slechts enkele tientallen centimeters groot en stelde de vermoedelijke stichter van de Ridderzaal, graaf Willem II, voor. Het beeldje was geplaatst boven op een rijkversierde fontein van smeedwerk, die oorspronkelijk door Pierre Cuypers voor de Wereldtentoonstelling van 1883 was vervaardigd. Nadat hij hier enkele weken had gestaan, was de fontein op initiatief van De Stuers naar Den Haag overgebracht en daar mede namens 86 andere vooraanstaande Hagenaars aan de regering aangeboden. Dat de opvallende fontein met het beeldje van graaf Willem vervolgens op exact dezelfde plaats zou terechtkomen als waar de liberale Kamerleden tien jaar eerder het beeld van Thorbecke wilden plaatsen, leek geen toeval. De liberale *Spectator* zag er althans wederom een poging van De Stuers en Cuypers in om het Binnenhof een katholiek stempel te geven.⁷⁶ Waar het tijdschrift in de jaren zestig en zeventig het ruimtelijk beleid op het Binnenhof nog telkens wist te beïnvloeden stond het nu echter alleen. Vrijwel alle kranten prezen graaf Willem als ‘de steenlegger’ der regeringsgebouwen en zelfs de antirevolutionaire *De Standaard* kwam woorden tekort om het ‘vergulde beeld van den Roomsch-koning’ te loven. Ondanks zijn overdadige versierselen, de vergulde waterspuwers en het neogotische smeedwerk was de fontein voor de meesten blijkbaar eerder een symbool van nationale eenheid dan van partijschap.⁷⁷

De fontein op het Binnenhof was een goed voorbeeld van hoe de historisering van het Binnenhof een soort neutraal nationalisme kon opleveren. Mits de geschiedenis maar ver genoeg in het verleden lag, kon zij zowel letterlijk als figuurlijk een punt van vereniging zijn. Op het drukker wordende Binnenhof zou het monument ‘Ter nagedachtenis van Willem II – Roomsch-koning – Graaf van Holland – Begunstiger der Stedelijke Vrijheden – Beschermmer der Kunst – Stichter der Kasteelen in ’s-Gravenhage en Haarlem’ algauw uitgroeien tot een populaire ontmoetingsplek van toeristen, demonstranten, dagjesmensen en journalisten.

Doorbreken en voortbouwen

De omarming van het bestaande Binnenhof als nationale plaats van vergadering en bestuur en de geslaagde restauratie van de Ridderzaal als bekroning van deze gedachte gaven het complex een nieuw elan. Hadden de discussies over nieuwbouw en de onderlinge verdeeldheid tussen architecten, kunstkenneren en politici decennialang een verlamdend effect gehad op het

beleid ten aanzien van de regeringsgebouwen, bij de dageraad van de twintigste eeuw leek de doorbraak daar. Met de verschillende politieke machten zichtbaar aanwezig op het politieke toneel en de jonge koningin op Prinsjesdag als stralend middelpunt in de Ridderzaal was de meeste twijfel over het gebruik van de oude gebouwen weggenomen. Daarnaast had de restauratie van de Ridderzaal laten zien dat een compromis mogelijk was. Zo hadden de betrokken architecten succesvol samengewerkt en had de inrichting van het gebouw als troonzaal heden en verleden met elkaar weten te verenigen. Rijksbouwmeester Knuttel was dan ook vastbesloten de lijn voort te zetten die in 1889 was uitgezet en ook de overige landsgebouwen onder handen te nemen: de verschillende ministeries op en om het Binnenhof en indien mogelijk ook de onderkomens van de beide Kamers der Staten-Generaal.

Boven aan zijn agenda stond nog altijd de verbouwing van het ministerie van Binnenlandse Zaken langs de Hofvijver. Nu zowel de voormalige Hofkapel als het naastgelegen Generaliteitskwartier was omgebouwd tot departementsgebouw van Waterstaat, was het contrast met de vervallen gebouwen tussen Torentje en Trêveszaal immers nog groter dan voorheen. Daar de minister van Binnenlandse Zaken, die in de meeste gevallen de facto kabinetsleider was, steeds vaker een centrale positie binnen de regering vervulde, waren bovendien meer en meer ogen op dit deel van het Binnenhof gericht. Vooral het aantreden van het kabinet-Kuyper in 1901 was in dit opzicht een keerpunt. Kuyper was met veel bravoure aan zijn taak als minister begonnen en had zichzelf zonder pardon tot 'minister-president' benoemd, een functie die enigszins deed denken aan die van de Britse *prime minister*.⁷⁸

De antirevolutionaire voorman liet er dan ook geen twijfel over bestaan wie de baas was in het nieuwe kabinet. Hij bemoeide zich veelvuldig met de beleidsterreinen van zijn collega-ministers en onderstreepte zijn nieuwe leiderschap bovendien met enkele opmerkelijke ruimtelijke wijzigingen. Zo liet hij in de eerste plaats de ministerraad, die tot dan toe bijeen was gekomen in een zaal van het ministerie van Justitie, vergaderen binnen de muren van zijn eigen departement, namelijk in de historische Trêveszaal. De zaal die sinds het vertrek van de Eerste Kamer geen vaste invulling had gehad, kreeg zodoende na een halve eeuw zijn functie als vergaderzaal weer terug.⁷⁹ Daarnaast koos Kuyper zelf ook voor een andere werkplek. Hij verliet het inmiddels beroemde Torentje en vestigde zich centraal in het departementsgebouw tussen de ambtenaren. Hier werkte hij gedurende de vier jaar dat zijn ministerschap duurde. Volgens een biografische schets uit 1928

was de keuze voor een andere werkkamer overigens niet de enige eigenaardigheid van de minister. Zo zou Kuyper altijd als hij zijn kamer betrad de gordijnen sluiten en werken bij elektrisch licht, zelfs op klaarlichte dag als de zon scheen. Een gewoonte die, naar gezegd wordt, menig wandelaar op de Vijverberg in verbazing deed stilstaan.⁸⁰

Hoewel Kuyper op een aantal punten een moderne invulling aan het premierschap gaf, was deze geen succes. Het nogal geprofileerde optreden van de 'minister-president' en diens drastische breuk met de traditie konden op weinig sympathie rekenen. Nadat het kabinet in 1905 aftrad, zetten de opvolgers van Kuyper op Binnenlandse Zaken zijn lijn daarom ook niet voort. Latere kabinetsleiders als Theo Heemskerk en Pieter Wilhelm Adriaan Cort van der Linden zouden geen formeel minister-presidentschap nastreven, wederom zetelen in het Torentje en als vanouds vergaderen in de 'ministerzaal' van het Justitiegebouw.⁸¹ Zij keerden dus zowel in letterlijke als in symbolische zin terug naar de 'premiers' van de negentiende eeuw. De invulling van de overige ruimten van het departement van Binnenlandse Zaken werd daarentegen niet teruggedraaid. Integendeel, in de periode 1912-1915 nam Knuttel de gebouwen dusdanig onder handen dat er tussen Torentje en Trêveszaal geen enkele muur meer overeind bleef staan.⁸² Deze drastische verbouwingsplannen waren enkele jaren eerder door de Rijksbouwmeester op papier gezet en volgden grotendeels het beleid dat eind jaren zeventig door Nieuwenhuis was uitgezet. Zij behelsden de volledige afbraak van vrijwel alle panden ten westen van de Trêveszaal en een wederopbouw van het departementsgebouw in historiserende stijl. Op deze wijze hoopte de architect de succesvolle lijn van de verbouwing van de Hofkapel en Ridderzaal door te trekken en op korte termijn een departementsgebouw neer te zetten dat functionaliteit, authenticiteit en representativiteit in zich wist te verenigen.

Op het eerste van deze punten had het ontwerp zeker succes. Met de herstelwerkzaamheden kregen de ambtenaren van Binnenlandse Zaken eindelijk het comfort waar zij al sinds het begin van de negentiende eeuw op gewacht hadden. Wanneer zij nu het ministerie binnentraden, stonden zij meteen in een monumentale entreehal met zowel op de eerste als op de tweede etage rondom sierlijke zuilengalerijen. Achter deze galerijen bevonden zich de werkkamers: overzichtelijk ingedeeld per afdeling en elk beschikkend over voldoende lichtinval en ruimte. Van het benauwde doolhofachtige karakter dat het departement vanaf het begin gekenmerkt had, was in het nieuwe interieur weinig meer terug te vinden. Orde, symmetrie en

Het ministerie van Binnenlandse Zaken gedurende de 'herstelwerkzaamheden' in 1913. Foto van A. Mulder, 1913 (collectie Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)

openheid voerden voortaan de boventoon, terwijl de talrijke zuilen, de allegorische decoraties en de indrukwekkende glazen overkapping het geheel een statig aanzien gaven.⁸³

Ook op het punt van de authenticiteit leek de architect grotendeels te slagen. Wie het uiteindelijke departementsgebouw enkel van buiten bekeek, kreeg namelijk de indruk dat er zich langs de Hofvijver daadwerkelijk een restauratie had voltrokken. Dit kwam onder meer doordat Knuttel enkele kenmerkende elementen in de gevel had behouden. Zo wekten bijvoorbeeld het trapegeveltje en de uitbouw van de zogenaamde 'Kleefse Kamer' de schijn dat het gebouw nog altijd een amalgaam was van verschillende pandjes. Daarnaast had Knuttel natuurlijk ook het karakteristieke Torentje en de historische zalen in het oude Generaliteitskwartier ongemoeid gelaten, zodat deze gebouwen aan weerszijden ook na de verbouwing blikvangers van het departement bleven. Ten slotte getuigde de nieuwbouw van een duidelijk streven naar uniformiteit. Wat stijl betreft sloot het ontwerp althans goed aan bij de meer oostelijk gelegen gebouwen die in de jaren 1880 door Nieuwenhuis onder handen waren genomen. Nu de werkzaamheden voltooid waren, oogde de noordzijde van het Binnenhof in stilistisch opzicht

dan ook als één geheel. Zij bleef weliswaar een aaneenschakeling van verschillende gebouwen met verschillende functies, maar al deze panden waren nu gestoken in hetzelfde 'oud-Hollandse' jasje.⁸⁴

Ruim zestig jaar nadat Craner de eerste grootschalige verbouwingsplannen voor het Binnenhof had gepresenteerd, leek het regeringscentrum dus eindelijk een stijl gevonden te hebben die enigszins in de buurt kwam van een 'nationale stijl'.⁸⁵ Hoewel zij misschien niet zo herkenbaar was als de neogotische gevels van het Palace of Westminster in Londen of zo indrukwekkend als de classicistische façade van de Reichstag in Berlijn, hadden de verbouwingen langs de Hofvijver het midden weten te vinden tussen radicale nieuwbouw enerzijds en musealisering of verkrotting van het Binnenhof anderzijds. Net als in het geval van de restauratie van de Ridderzaal lag Knuttels succes deels in het feit dat anderen inspraak hadden gehad in het ontwerp. Zo was zowel Nieuwenhuis als Peters nauw bij de plannen betrokken geweest en hadden hun eerdere ontwerpen voor de Vijverzijde een belangrijke inspiratiebron gevormd voor de uiteindelijke verbouwing. Verder liet Knuttel zijn ontwerp enkele keren aanpassen, nadat onder meer archivaris Van Gelder en De Stuers, die inmiddels Binnenlandse Zaken voor de Tweede Kamer had verruild, de conceptplannen van kritiek hadden voorzien.⁸⁶ Het definitieve plan voor Binnenlandse Zaken was kortom eveneens een schikking geweest tussen uiteenlopende stilistische en bouwkundige opvattingen.

Nu was het overigens niet louter aan Knuttels persoonlijke talent en bereidheid tot compromissen te danken dat de verbouwing van het ministerie van Binnenlandse Zaken doorgang vond. Zij maakte deel uit van een hele reeks aan ruimtelijke ingrepen die in het eerste kwart van de twintigste eeuw op en rond het gebouwencomplex plaatsvond. Zo werd tegelijkertijd met de herbouw van Binnenlandse Zaken ook het gebouw van de Eerste Kamer drastisch verbouwd, verhuisden het Kabinet van de Koningin en het ministerie van Buitenlandse Zaken van het Binnenhof naar respectievelijk de Korte Vijverberg en het Plein en werd aan datzelfde Plein de oppervlakte van het ministerie van Oorlog verdubbeld.⁸⁷ In de directe omgeving van het Binnenhof kreeg de architect Berlage in de jaren rondom de Eerste Wereldoorlog bovendien letterlijk 'ruim baan'. Tussen 1912 en 1914 maakte het voormalige departementsgebouw van Buitenlandse Zaken plaats voor een nieuwe verbinding tussen Buitenhof en Spui en tien jaar later kon Berlage deze Hofweg verder doorbreken in noordelijke richting, langs de Gevangenpoort, tot aan de Plaats. Deze 'doorbraak' ging weliswaar ten koste van

enkele naastgelegen panden en een deel van de Hofvijver, maar zorgde tevens voor een brede 'boulevard de la cour', die de Hagenaars een goed zicht op het historische bestuurscentrum bood.⁸⁸

Dat deze ingrepen in tegenstelling tot de jaren 1850-1860 zonder al te veel ophef konden plaatsvinden, hing in de eerste plaats samen met de gewijzigde politieke context. Waar de plannen van Craner, Rose, Peters het licht zagen in een sterk gepolitiseerd klimaat en inzet waren van politieke strijd tussen liberalen en conservatieven of katholieken en protestanten, opereerden Knuttel en Berlage in een periode waarin de maatschappelijke en ideologische tegenstellingen weliswaar nog groot waren, maar de elites binnen de verschillende 'zuilen' aanstuurden op nationale pacificatie.⁸⁹ Bouwprojecten op en om het Binnenhof waren zodoende veel minder een heet hangijzer dan een halve eeuw eerder. Bovendien speelde bij bovengenoemde de kwestie van representativiteit bij de verbouwingen een minder dominante rol. Anders dan in het midden van de negentiende eeuw, toen er voortdurend werd geruzied over de stijl en het uiterlijk van de gebouwen, gold het behoud van het bestaande aangezicht van het complex inmiddels vrij algemeen als norm. De plannen die met de betrekking tot de verhuizingen en aanpassingen van de verschillende delen van het complex in deze jaren tot stand kwamen, richtten zich dan ook vooral op een meer functionele en praktische indeling. Wat de uitstraling betrof, vormde het historische Binnenhof het uitgangspunt.

Het primaat van het parlement

Hoezeer de jaren tijdens de Eerste Wereldoorlog gezien kunnen worden als een sleutelperiode in de geschiedenis van het Binnenhof blijkt niet alleen uit de vele verbouwingen en verhuizingen die in deze tijd plaatsvonden. Ook buiten de muren van het complex waren de jaren 1914-1918 een periode van rumoer en verandering. Na een tweetal relatief rustige decennia, waarin demonstraties over het algemeen in goede orde verliepen en geleidelijk weer op het Binnenhof werden toegestaan, kenden de jaren in de aanloop van de Pacificatie een sterke toename van het aantal 'betoelingen' en zette de politie in toenemende mate het complex af of joeg zij met getrokken sabel opgeschoten jongens, oproerige vrouwen en deserterende dienstplichtigen weg.⁹⁰ De nijpende voedseltekorten, slechte arbeidsomstandigheden, aanhoudende mobilisatie en groeiende roep om algemeen mannen- én vrou-

wenkiesrecht brachten vrijwel wekelijks honderden mensen in het centrum van de macht op de been om hun onvrede over de situatie te uiten. Een kleine groep vrouwen die streed voor de invoering van vrouwenkiesrecht demonstreerde zelfs wekenlang onafgebroken door gezamenlijk post te vatten onder de galerij nabij de ingang van het Kamergebouw. Op den duur stonden zij zo lang op deze plaats, dat er speciaal een houten vloer werd neergelegd, 'omdat de vrouwen last van koude voeten kregen'.⁹¹

Met de invoering van het algemeen mannenkiesrecht, de invoering van de evenredige vertegenwoordiging en het einde van de Schoolstrijd haalde het kabinet-Cort van der Linden voorlopig de angel uit het politieke protest. Troelstra's oproep tot revolutie in november 1918 had dan ook niet het resultaat dat de socialistische voorman voor ogen had, maar trok juist tienduizenden tegendemonstranten naar Den Haag om op het Malieveld aldaar hun steun aan de koninklijke familie en de regering te betuigen. In plaats van de door Troelstra gewenste volksopstand werden 'de vorstin en haar ministers voortdurend toegejuicht' en 'heerschte er gedurende hun rondgang door de Hofstad een onbeschrijfelijke geestdrift'.⁹²

Aan het begin van de jaren twintig keerde de rust weer grotendeels terug op het Binnenhof. Nu de Wereldoorlog was afgelopen en een oplossing was gevonden voor de belangrijkste politieke en sociale problemen van de voorbije periode, kwam ook de huisvesting van het parlement nadrukkelijk op de agenda. Sinds de grondwetswijziging van 1848 hadden de Eerste en met name de Tweede Kamer der Staten-Generaal zich geleidelijk ontwikkeld tot de spil waar de Nederlandse politiek om draaide en de hoofdrol op het politieke toneel opgeëist. Tot dusver had deze ontwikkeling zich echter nog niet vertaald in een meer prominent onderkomen op het Binnenhof. Hoewel inmiddels alle ogen op het parlement gericht waren en bezoekers en journalisten in de rij stonden om een plekje op de tribunes te bemachtigen, hadden de lokalen van de beide Kamers lange tijd geen wezenlijke wijzigingen ondergaan. De afwijzing van Thorbeckes Paleis voor de Staten-Generaal had in dit opzicht duidelijk haar sporen nagelaten en het beleid ten aanzien van de parlamentsgebouwen voor bijna een halve eeuw nagenoeg lamgelegd. Terwijl aan alle zijden van het Binnenhof nieuwe en soms zeer luxe departementsgebouwen waren verrezen, hadden de Eerste en Tweede Kamer zich tevreden moeten stellen met bescheidener aanpassingen.

Van de beide Kamers was de senaat er in de late negentiende eeuw nog het best van afgekomen. Hoewel de Eerste Kamerleden hun vergaderzaal nog altijd dienden te delen met de Provinciale Staten van Zuid-Holland,

hadden zij hun onderkomen na de afbraak van de Hofkapel enkele meters in oostelijke richting kunnen uitbreiden en hadden onder meer de voorzitter, de griffier en het archief van de Kamer nieuwe ruimten tot hun beschikking gekregen. Dit alles kwam wel tegen een prijs. De totstandkoming van de nieuwe werkkamers ging namelijk ten koste van de voormalige privévertrekken van stadhouder-koning Willem III en zijn vrouw Mary Stuart. De monumentale plafonds en wandkleden uit deze ruimten konden weliswaar nog worden gered en overgebracht naar het nieuwe Rijksmuseum, maar de vertrekken zelf gingen verloren.⁹³ Erg veel winst leverde deze verbouwing bovendien niet op. Met de toenemende werkzaamheden van de Staten-Generaal rond de eeuwwisseling deed het ruimtegebrek zich meer en meer voelen. Met name de griffie had steeds meer ruimte nodig voor taken als archivering en verzending van stukken. Daarnaast was het eeuwenoude gebouw niet berekend op een groeiend aantal Kamerleden en ondersteunend personeel. Wacht- en spreekkamers ontbraken en in de smalle wandelgangen liep men elkaar voortdurend voor de voeten.

Pas in 1913 zou er verandering in deze situatie komen. In dat jaar vertrok namelijk, na bijna een eeuw aanwezigheid op het Binnenhof, het Kabinet van de Koningin uit de bovenverdiepingen van het oude stadhouderlijke kwartier en nam zijn intrek in de voormalige woning van Groen van Prinsterer aan de Korte Vijverberg. De ruimte die op deze wijze vrijkwam, gaf de aanzet tot een nieuwe indeling van de noordwesthoek. Het was dan ook bij deze verbouwing dat onder meer de ruime 'hall' met glas-in-loodkap op de eerste verdieping en gaanderij lang de Binnenhofkant tot stand kwamen en de ministerkamer in de Mauritstoren aan het Kamergebouw werd toegevoegd.⁹⁴ Tegelijkertijd kreeg het gebouw nu ook eindelijk aansluiting op het elektriciteitsnetwerk, voorzieningen waarover de meeste departementsgebouwen al vele jaren beschikten en die het werk in de Eerste Kamer een stuk aangenamer maakten.⁹⁵ Ten slotte zou bij de verbouwing van 1913 ook de aankleding van het Kamergebouw ingrijpend veranderen. Opvallend was vooral de toename van het aantal afbeeldingen van de Oranjes in het gebouw. Trof men voorheen enkel het grote portret van koning Willem II in de vergaderzaal aan, thans waren overal schilderijen, tekeningen en borstbeelden van de stadhouders en hun nazaten te vinden. Mogelijk dienden deze het vertrek van het Kabinet van de Koningin en de verloren gegane vertrekken van de stadhouders te compenseren.⁹⁶ Hoe het ook zij, het zeventiende-eeuwse bolwerk van republicanisme kreeg op deze manier een opmerkelijk monarchale tint.

De leden van de Tweede Kamer moesten wat meer geduld opbrengen. Na het uiteindelijke afketsen van de plannen voor het Paleis voor de Staten-Generaal in de jaren 1870 bleef het erg lang stil rondom nieuwe plannen voor de huisvesting van de volksvergadering. Slechts af en toe durfde een Kamerlid het aan om te refereren aan de ambitieuze wet die op 1 november 1863 door het parlement was aangenomen, maar nooit was uitgevoerd. Vrijwel altijd gebeurde dit overigens in negatieve zin: het feit dat de wet op papier nog altijd bestond maar in de praktijk een stille dood was gestorven, moest vooral geen voorbeeld zijn.⁹⁷ Ruim veertig jaar later was het mislukte nieuwbouwplan dus nog altijd een gevoelige zaak, die het best maar vergeten kon worden.

Het gevolg was dat de Tweede Kamer jarenlang stilzwijgend bleef vasthouden aan zijn nog altijd zeer beperkte onderkomen in het voormalige stadhoudelijk paleis van Willem v. De weinige aanpassingen aan de inrichting, zoals het aanbrengen van elektrische verlichting in 1894, de verwijdering van de troon uit de vergaderzaal in 1906 en de plaatsing van een spreekgestoelte in datzelfde jaar, waren kleinschalig, incidenteel en vonden over het algemeen geruisloos plaats, meestal enkel op basis van overleg binnen de Huishoudelijke Commissie van de Kamer.⁹⁸ Net als in het geval van de Eerste Kamer begon de situatie vanaf de eeuwwisseling evenwel te wringen. Ook hier leidden de uitbreiding van het aantal Kamerleden en de groeiende werkzaamheden van ondersteunende diensten als de griffie en de Landsdrukkerij spoedig tot allerlei ruimtelijke problemen, die een effectieve bedrijfsvoering van het parlement bemoeilijkten. Een uitvoerige enquête naar de tevredenheid van Kamerleden over de huisvesting, uitgevoerd door de Huishoudelijke Commissie, maakte dit begin twintigste eeuw nog eens pijnlijk duidelijk:

Vele leden zijn van meening, dat het gebouw der Kamer niet voldoet aan de eischen, welke ten aanzien van hare huisvesting gesteld mogen worden. Van verschillende zijden werd aangevoerd, dat de vergaderzaal in vele opzichten gebrekkig is. Zij is niet groot genoeg, in het bijzonder bieden de tribunes niet genoeg plaats, het licht is onvoldoende, de zuiverheid der lucht laat veel te wenschen over; het is in de zaal nu eens benauwd, dan weder tochtig.⁹⁹

Verder voldeed het gebouw ook in andere opzichten niet meer aan de eisen die men van een modern parlamentsgebouw mocht verwachten:

Er bestaat geene voldoende ruimte om hen te ontvangen, die leden komen spreken; er is geen aula of salle des pas perdus; de ruimte is te gering om een behoorlijk lokaal beschikbaar te stellen voor het lezen van ter griffie neergelegde stukken en om studeerkamers voor de leden in te richten. Eene toilet-kamer ontbreekt.¹⁰⁰

Gezien deze opmerkingen van verschillende Kamerleden kon verdere expansie van het gebouw eigenlijk niet uitblijven. Zeker niet nadat in 1909 de uitbreiding van het voorbereidend onderzoek van de Kamer door vaste commissies en begrotingscommissies de behoefte aan extra werkkamers nog nijpender had gemaakt.¹⁰¹ Een mogelijke oplossing voor dit ruimtegebrek werd aanvankelijk gezocht in een overname van de lokalen van de Raad van State. Wanneer deze, net als eerder het Kabinet van de Koningin en het ministerie van Buitenlandse Zaken, het Binnenhof zou verlaten, waren de ruimtelijke problemen immers in één keer opgelost. Toch was dit makkelijker gezegd dan gedaan. De Raad van State, die al sinds jaar en dag het voormalige paleis van de stadhouder met de Tweede Kamer deelde en in de voormalige stadhouderlijke eetzaal aan de Binnenhof zijn vergaderingen hield, protesteerde namelijk hevig tegen het voorstel. Als oudste advies- en bestuursorgaan van het Koninkrijk verdiende de Raad een plaats op het Binnenhof. Al kregen de leden er een eigen 'paleis' voor terug, wijken zouden zij niet.¹⁰²

Een nieuw paleis?

Een andere optie was uitbreiding door middel van nieuwbouw. In de zomer van 1909 besloot de toenmalige minister van Waterstaat, Louis Regout, daarom uit voorzorg tot de aanschaf van enkele particuliere panden ten zuiden van het Kamergebouw, om aldus ruimte te scheppen voor een mogelijke uitbouw in die richting. De opname van deze kostenpost in de begroting van dat jaar leidde bij sommige parlementariërs echter meteen tot geschrokken reacties. Probeerde de minister op deze manier het mislukte plan van 1863 soms voorzichtig weer nieuw leven in te blazen?¹⁰³ In zijn memorie van antwoord stelde de minister de Kamerleden gerust. Van een hernieuwde poging het plan van een Paleis voor de Staten-Generaal ten uitvoer te brengen was geen sprake. Een bescheiden uitbreiding in zuidelijke richting maakte de bouw van een dergelijk paleis immers onnodig. Volgens de

minister was het dan ook goed mogelijk om na de verbouwing de wet van 1 november 1863 eindelijk in te trekken.¹⁰⁴

Toch was het laatste woord over het paleis hiermee niet gezegd. Nu het zwijgen was doorbroken en het punt van verbouwing en uitbreiding van het Kamergebouw weer op de agenda stond, was de geest uit de fles. Amper twee jaar later, tijdens een debat over de verkoop van rijksgrond aan de gemeente Dan Haag ten behoeve van de aanleg van de nieuwe Hofweg, werd het paleisplan nogmaals ter sprake gebracht en was minister Regout andermaal genooddaakt de gemoederen te sussen.¹⁰⁵ Ook deze poging haalde echter weinig uit: in november 1912 mocht de minister namelijk wederom uitleg komen geven in de Kamer. Ditmaal vormde de geplande verbouwing van het departement van Binnenlandse Zaken de aanleiding. In een lang en fel betoog nam de oude Victor de Stuers de minister onder vuur. Zo liet hij onder meer weten ‘ontstemd en teleurgesteld’ te zijn dat er opnieuw een departementsgebouw zou worden verbouwd, terwijl er nog altijd geen concrete plannen bestonden voor de gewenste uitbreiding van het Kamergebouw. Werd het niet eens tijd om thans, ‘bij de viering van het 100-jarig feest van onze onafhankelijkheid’, de mislukking van vijftig jaar eerder uit te wissen en het Paleis voor de Staten-Generaal alsnog door te zetten?¹⁰⁶

Geleidelijk kwam het oude plan van 1863 aldus weer in beeld. Waar men in de beginjaren van de twintigste eeuw nog vooral schertsend over de paleiswet had gesproken, leek een herleving van het plan nu weer langzaam aan een serieuze optie te worden. Vergeleken met vijftig jaar eerder waren de wensen voor het paleis wel enigszins veranderd. Toen Thorbecke in 1863 zijn wet door de Kamer loodste, ging het nadrukkelijk om een paleis dat het bestaande Binnenhof zou vervangen en de macht van het parlement zou tonen. Het diende een gebouw te worden dat zou aansluiten bij het heersende politieke systeem en de nieuwe machtsverhoudingen in steen zou weergeven. Een halve eeuw later waren de omstandigheden gewijzigd. In de eerste plaats was van vervanging van het Binnenhof geen sprake meer. Mocht de paleiswet alsnog ten uitvoer worden gebracht, dan zou het enkel gaan om uitbreiding ten zuiden van het bestaande complex. De historische gebouwen bleven dus gespaard. Daarnaast was het minder van belang dat de nieuwbouw imponeerde. Hoewel De Stuers zich als parlementariër enigszins achtergesteld voelde bij de ambtenaren van de verschillende ministeries, was de toonaangevende positie van de Tweede Kamer inmiddels dermate gevestigd dat een werkelijke architectonische krachtmeting met de uitvoerende macht niet meer nodig was.

In plaats van imposante architectuur verlangden de Kamerleden vooral een functioneel gebouw met voldoende werkkamers, toiletten en een bibliotheek. Minstens zo belangrijk als de functionaliteit was bovendien het contact van de Kamerleden met hun kiezers, een relatie die tot voor kort nauwelijks een rol had gespeeld in het huisvestingsbeleid. Voor de liberalen van Thorbeckes generatie had toegang tot het parlement immers nog nauwelijks prioriteit gehad. In het midden van de negentiende eeuw was de parlementaire politiek nog voornamelijk een zaak van Kamerleden onderling, met de regering als belangrijkste politieke tegengewicht. Het ging daarbij vooral om openbaarheid en transparantie, nog niet zozeer om toegankelijkheid. Het parlement was geen publieke plaats en bleef op afstand van de buitenwereld.¹⁰⁷ Anno 1913 lagen de verhoudingen anders. Zoals uit het onderzoek van 1907 was gebleken, was de toegankelijkheid van het parlement, of eerder het gebrek daaraan, inmiddels een belangrijk punt voor de afgevaardigden. Zorgen over de beperkte capaciteit van de publieke tribunes en het ontbreken van ontvangstzalen en spreekkamers behoorden althans tot de voornaamste redenen om uitbreiding van het Kamergebouw te realiseren. Mocht het ministerie van Waterstaat besluiten tot nieuwbouw, dan zou er dus een meer publieksgericht parlamentsgebouw moeten verrijzen ten zuiden van het huidige onderkomen.

Voorlopig bleef de minister echter voorzichtig wat betreft toezeggingen aan de Kamer. Vragen over de precieze aard van de uitbreiding, de kosten en de plaats van de nieuwe gebouwen bleven grotendeels onbeantwoord, soms tot grote frustratie van de Kamerleden. Daarnaast bleef onduidelijk of de uitbreiding die de minister voor ogen had nu wel of niet gezien moest worden als een uitvoering van de wet van 1863. Toen begin 1914 de definitieve aankoop van de panden aan de zuidkant van het Binnenhof in de Kamer aan de orde kwam, achtte minister Lely het bijvoorbeeld nog geen tijd om 'de kwestie van uitvoering te hoeven bekijken' en op dergelijke punten in te gaan. Hoezeer politieke zwaargewichten als Frederik van Bylandt of Alexander de Savornin Lohman ook aandrongen op concretere beloftes aangaande de uitbreiding, de minister wilde niet op de zaken vooruitlopen.¹⁰⁸ De mislukking van het paleisplan vijftig jaar eerder had de bewindsman mogelijk geleerd dat te grote gebaren gemakkelijk tot forse weerstand konden leiden en een gevoelige onderneming als deze in de eerste plaats gebaat was bij voorzichtigheid. Zolang de dreigingen van oorlog, voedselschaarste en sociale onrust nog op de loer lagen, leek de presentatie van een nieuw en groots paleisplan bovendien ongepast. Minister Lely wenste daarom vooralsnog geen grote

bedragen voor de uitbreiding in zijn begroting op te nemen.¹⁰⁹

De ambtenaren van het ministerie daarentegen zaten niet stil. Terwijl de minister de Kamer slechts weinig prijs gaf over de geplande uitbreiding van hun onderkomen, waren zij al druk bezig met het opstellen van de voorwaarden waaraan de nieuwe ruimten zouden moeten voldoen. In hun ogen diende de eventuele uitbreiding eerst en vooral de bedrijfsvoering van het parlement te vergemakkelijken en de Kamer eindelijk toegang te geven tot de wonderen van de moderne tijd. Het merendeel van de voorwaarden had dan ook betrekking op de aanleg van zaken als elektrisch licht, centrale verwarming, telefooncellen en fietsenstallingen.¹¹⁰ Ook zou de uiteindelijke architect van de uitbreiding rekening moeten houden met de consequenties die de Pacificatie met zich meebracht. Zo maakte bijvoorbeeld alleen al de verkiezing van het eerste vrouwelijke Kamerlid, Suze Groeneweg, in 1918 het noodzakelijk dat er voortaan aparte toiletten zouden zijn voor vrouwen, een voorziening die tot dan toe in de Tweede Kamer volledig ontbrak.¹¹¹ Ten slotte namen de ambtenaren van Waterstaat in hun lijstje met voorwaarden een groot deel van de wensen over die de Kamerleden zelf hadden geuit en door de Huishoudelijke commissie op schrift waren gesteld. Zoals gezegd behelsden deze naast de komst van een bibliotheek en meer werkkamers vooral een uitbreiding van het aantal openbare ruimten, waaronder een 'salle des pas perdus' en minstens een verdubbeling van de publieke tribunes.¹¹²

Het definitieve 'programma van eischen voor de verbouwing en uitbreiding van het gebouw van de Tweede Kamer der Staten-Generaal' was begin 1919 gereed en werd op last van de minister van Waterstaat verstuurd naar een selecte groep Nederlandse architecten. Onder hen was vanzelfsprekend Daniel Knuttel, die als Rijksbouwmeester natuurlijk niet mocht ontbreken. Daarnaast prijkten op de lijst van genodigden enkele inmiddels gerenommeerde namen als Hendrik Petrus Berlage, Karel de Bazel, Jan Stuyt en Eduard Cuypers.¹¹³ Opvallend was dat elk van hen zijn loopbaan als architect begonnen was bij Pierre Cuypers, maar op den duur had gebroken met de kenmerkende neogotische stijl van hun oude leermeester. Gelijk de mode van het moment hadden zij naam gemaakt met een rationelere, meer zakelijke stijl van bouwen. Hoewel het 'programma van eischen' weinig specifieke voorwaarden stelde wat betreft de bouwstijl, leek het ministerie dus aan te sturen op een uitbreiding die weliswaar aan diende te sluiten op het bestaande Binnenhof, maar zowel vanbinnen als vanbuiten een moderne tegenhanger zou worden van het historische deel.¹¹⁴

De architecten kregen tot 31 december 1920 om hun voorlopige ontwerpen naar het ministerie van Waterstaat op te sturen. Vervolgens zou elk ontwerp door een speciale commissie van ambtenaren getoetst worden op kosten, haalbaarheid en overeenstemming met de gestelde eisen. De uitkomsten van deze toetsing werden daarop in 1921 in een rapport aan de minister gepresenteerd. Uit dit rapport bleek dat eigenlijk geen van de ingezonden ontwerpen aan de gestelde voorwaarden voldeed. Met name ogenschijnlijke details als de onjuiste plaatsing van 'de rijwielstallingen' en 'het restaurant voor het publiek' bleken voor de ambtenaren voldoende redenen om de plannen van enkele kritische noten te voorzien. Toch betekende dit niet dat het gezelschap van architecten half werk had geleverd. Ieder van hen had zijn ontwerp tot in het kleinste detail uitgewerkt en geheel volgens de eisen van het ministerie voorzien van tekeningen, schriftelijke toelichtingen en een begroting.¹¹⁵

Bovendien voldeden de ontwerpen in grote lijnen aan de voorwaarden zoals deze in het 'programma van eischen' waren opgenomen. Veel variatie tussen de verschillende ontwerpen bestond er dan ook niet. De meeste tekeningen toonden een uitbreiding die keurig aansloot op het bestaande Kamergebouw, maar waarvan de strakke, modernistische gevels nog het meest deden denken aan een eigentijds handelskantoor. Ook wat betreft de inrichting zaten de ontwerpen grotendeels op één lijn. Bij meer dan de helft van de ontwerpen zou de oude balzaal voortaan dienen als de gewenste ontvangstaal en bestond de nieuwe vergaderzaal uit een halfrond met daarboven galerijen voor pers en publiek, vergelijkbaar met die van het Franse of Belgische parlement. Zij bood ruimte aan meer dan honderd mensen en kon eventueel zelfs vergroot worden naar ruim driehonderd zetels. Mocht de democratische ontwikkeling zich in de toekomst dus nog verder doorzetten en het aantal Kamerleden groeien, dan zou dat geen enkel probleem zijn. Ten slotte waren ook de kosten van de verschillende ontwerpen vergelijkbaar. Vrijwel alle architecten kwamen uit op een schatting van rond de vier miljoen gulden.¹¹⁶

Slechts twee ontwerpen weken enigszins van deze algemene lijn af, te weten de plannen van Berlage en van Rijksbouwmeester Knuttel. Hun uitbreidingen overtroffen namelijk op bijna elk vlak de ontwerpen van hun collega's. Weliswaar kozen beiden eveneens voor nieuwbouw die zich in zuidelijke richting langs de nieuwe Hofweg uitstrekte, maar waar de andere architecten een relatief bescheiden uitbreiding voorstelden, kozen Berlage en Knuttel voor een bijzonder imponerend gebouw dat het bestaande

De inzending van architect Daniel Knuttel voor het nieuwe Tweede Kamergebouw, aanzicht vanaf het Spui. De tekening is van de hand van Knuttels medewerkers G.C. Bremer en J.R. Prent, 1920-1921 (collectie Nationaal Architectuur Instituut)

Binnenhof volledig in zijn schaduw plaatste. Met name laatstgenoemde pakte groots uit.¹¹⁷ Zijn driehoekige parlamentsgebouw, waarvan de kosten uitkwamen op ruim zes miljoen gulden, besloeg de gehele oppervlakte tussen Hofweg, Lange Poten en Spui en werd op het meest zuidelijke punt be kroond door een robuuste vierkante toren van een kleine honderd meter hoog. Onder deze toren, met zijn rug naar de historische gebouwen gekeerd, lag de monumentale entree van het gebouw, waar een indrukwekkend trappenhuis naar de nieuwe vergaderzaal leidde. Het geheel moet destijds een buitengewoon futuristische indruk hebben gemaakt. Zelfs wie de inzendingen van Knuttel nu bekijkt, zal eerder denken aan een Amerikaans flatgebouw of een filmbeeld uit *Metropolis* dan een parlamentsgebouw. Het was een bijzonder revolutionair ontwerp dat zich wat betreft kosten, omvang en grootsheid moeiteloos kon meten met de megalomane plannen voor het Paleis van de Staten-Generaal.¹¹⁸

Toen de verschillende ontwerpen in de zomer van 1921 door middel van een tentoonstelling in de Ridderzaal aan de pers en het publiek werden gepresenteerd, was het dan ook niet verrassend dat de ontwerpen van Berlage en Knuttel de meeste aandacht trokken. Hoewel de journalisten bewondering hadden voor de gedurfde ontwerpen en van mening waren dat het ontwerp van Knuttel 'zeer monumentaal' was en 'het Kamergebouw het accent gaf, dat daaraan in een stad als Den Haag toekomt', waren zij niet onverdeeld positief. Zo beschouwde het *Rotterdamsch Nieuwsblad* het ontwerp van Knuttel als 'on-Hollands' en veel te duur. Beter koos men voor de goedkopere ontwerpen van Jan Stuyt, 'die zoetsappig zeventiend' eeuwse architectuur imiteerde', of De Bazel, 'die rondom een ronde zaal – een echte arena – minder pompeus en dus Hollandser dan Knuttel een meer dan goed gebouw ontwierp'.¹¹⁹

De hoge kosten en grote artistieke vrijheid waarmee mannen als Berlage en Knuttel invulling hadden gegeven aan de opdracht, deden daarnaast ook de regering enigszins terugkrabbelen. Toen een halfjaar na de tentoonstelling 'de uitbreiding en verbouwing van de Tweede Kamer' opnieuw in het parlement ter discussie kwam, bracht de minister opeens een geheel nieuw plan ter tafel. In plaats van een dure uitbreiding, die de staat enkele miljoenen gulden zou kosten, werd plots het plan naar voren geschoven van een soort stoelendans binnen de muren van het bestaande Binnenhof. Een plan dat vele malen goedkoper was en derhalve minder gevoelig zou liggen bij het publiek. Uit gesprekken tussen de huishoudelijke commissies van de Eerste en Tweede Kamer was namelijk gebleken dat de senaat bereid was

enkele van zijn nieuw verkregen vertrekken aan het Buitenhof af te staan aan de Raad van State. Deze zou vervolgens kunnen opschuiven richting de Eerste Kamer en zijn vertrekken in het stadhoudelijk paleis aan de Tweede Kamer alsnog kunnen afstaan. Op deze manier kon door middel van slechts een paar kleine aanpassingen ‘voor de huisvesting van de beide Kamers der Staten-Generaal en van den Raad van State in de gebouwen van het Binnenhof een oplossing worden verkregen, die alle partijen bevredigt’.¹²⁰

In slechts een paar maanden tijd leken de uitbreidingsplannen van Berlage, Knuttel en de anderen aldus via de achterdeur te verdwijnen. De uitspraak dat het alternatieve plan alle partijen bevredigde, bleek overigens niet helemaal waar. Waar vooral de confessionele partijen in de Kamer de overname van de zalen van de Raad van State steunden, hoopte een handjevol liberalen nog altijd op een onderkomen dat het parlement eindelijk eens op een waardige manier kon huisvesten. Zodra de minister voorstelde de nieuwbouw voorlopig uit te stellen en de ruimtelijke problemen op te lossen door middel van enkele interne verschuivingen, leidde dit meteen tot een aantal teleurgestelde reacties in zowel de Eerste als de Tweede Kamer. Een van de Kamerleden die het meest verbolgen was over de nieuwe koers, was de vrijzinnige Amsterdamse hoogleraar David van Embden. In een reactie op de minister stak hij zijn ontgoocheling niet onder stoelen of banken en herinnerde de toehoorders nog fijntjes aan de status-quo zoals die nu al jaren voortduurde:

Het is bijna 60 jaar geleden, dat men een wet in het *Staatsblad* plaatste tot stichting van een paleis voor de Staten-Generaal, ter viering van de 50-jarige onafhankelijkheid van ons Koninkrijk. Dat was 1863. Het volgend jaar kunnen wij dus het diamanten jubileum vieren van ons paleis op papier, jubileum, de facto, van ons nationaal gebrek aan gevoel voor decorum, voor aesthetische eischen, ons nationaal tekort aan burgerzin. Hoe weinig gunstig onderscheiden wij ons ten deze van andere volken, om alleen de kleine te noemen: het Belgische, het Zwitsersche, het Noorsche. De parlements-paleizen in Brussel, in Bern, in Christiania, zij getuigen van het zelfrespect der natie en van haar vertegenwoordiging.¹²¹

Net als de liberale Kamerleden van meer dan een halve eeuw eerder vond Van Embden dat een parlementaire democratie eigenlijk niet zonder waardige en imposante huisvesting kon. Hij schaamde zich er bijna voor dat juist nu de democratische ontwikkeling van Nederland een nieuw hoogte-

punt had bereikt en het land op allerlei vlakken een modernisering doormaakte, de volksvertegenwoordiging nog altijd gehuisvest bleef in dezelfde oude gebouwen als voorheen:

Wij echter verdragen het nog altijd, dat de voornaamste tak van de Volksvertegenwoordiging moet arbeiden in een geheel onvoldoende, minderwaardige behuizing, in een hokkerig complex van onaanzienlijke gangetjes en bekrompen vertrekken van een innig burgerlijk aspect, een gebouw, ten dele weggestopt achter winkels, afbraak en achterstraatjes. Deze misstand is waarlijk geen belang van de Tweede Kamer alleen, en nog minder van de Tweede Kamer in haar momenteele samenstelling. Het is niet echt slechts de vraag, of zij tevreden is. Het is een algemeen volksbelang van geestelijke waarde, dat er zeer mee geschaad wordt. En het teekent wel het beachavingspeil van onzen tijd, dat handelsmaatschappijen of bioscooptheaters hun monumentale gebouwen kunnen doen verrijzen, dat de Regeering zelf kapitalen besteedt voor gebouwen voor gewone, lagere nuttigheid [...], maar dat zij comfort en de uiterlijke waardigheid van de Volksvertegenwoordiging rustigweg veronachtzaamt.¹²²

Het protest van Van Embden haalde niets uit. Waar zijn betoog zestig jaar eerder ongetwijfeld veel bijval had gekregen, bleef de liberaal nu een roepende in de woestijn. Een ruime meerderheid in beide Kamers ging akkoord met de goedkopere overname van de vertrekken van de Raad van State en een bescheiden verbouwing om het comfort van de Kamerleden en het ondersteunende personeel te vergroten. Zo kwamen er toiletvoorzieningen voor zowel dames als heren en kreeg de griffie meerdere kamers tot zijn beschikking. Daarnaast werden de gangen van het gebouw verbreed en verhuisden de rooksalon en koffiekamer van de Tweede Kamer naar de voormalige vergaderzaal van de Raad van State en de naastgelegen 'jassenkamer', zodat de Kamerleden voortaan een fraai uitzicht bezaten op de Ridderzaal, de gebouwen van de Eerste Kamer en de fontein van Cuypers. De vertrekken ten zuiden van de plenaire zaal, waar tot dan toe de koffiekamer en rooksalon gevestigd waren geweest, werden op hun beurt overgedragen aan de Kamervoorzitter en zijn staf.¹²³ De wens om ook de vergaderzaal te vergroten en publieksvriendelijker te maken, werd op de lange baan geschoven. Net als in de voorbije decennia zouden de werkzaamheden aan de voormalige balzaal in de jaren twintig en dertig beperkt blijven tot enkele kleine aanpassingen: het opnieuw stofferen van de bankjes, het weghalen

van het enigszins vergane groene baldakijn boven de voorzittersstoel en het stapsgewijs aanbrengen van geluidsversterking.¹²⁴ Pas wanneer de huisvesting opnieuw begon te wringen, bijvoorbeeld door een verdere uitbreiding van het aantal Kamerleden, kwam de nieuwbouw ten zuiden van het Binnenhof mogelijk opnieuw op de agenda.

De heropleving van het Paleisplan bleek in grote lijnen een herhaling van zetten. Net als in het midden van de negentiende eeuw kwam de discussie over het Kamergebouw op gang in een context waarin de staatsinrichting serieuze wijzigingen onderging en de volksvertegenwoordiging een centrale plaats in de politiek ging innemen dan voorheen. Verder werden de ontwerpen ook ditmaal gekenmerkt door een praktische, veelal symmetrische inrichting, genoot een terugkeer naar een vergaderzaal in halfronde opstelling wederom de voorkeur en koos een aantal architecten opnieuw nadrukkelijk voor het grote gebaar, met parlamentsgebouwen die de overige panden op het Binnenhof in de schaduw zouden stellen. Een laatste parallel was ten slotte de afloop van de discussie over de mogelijke nieuwbouw. Evenals ruim een halve eeuw eerder kon uiteindelijk geen enkel ontwerp de verantwoordelijke minister, de Kamer of het publiek werkelijk overtuigen. Toen de plannen eenmaal op tafel lagen, ebde het enthousiasme voor de uitbreiding snel weg en bleek eigenlijk niemand echt bereid om zijn nek uit te steken. Hoewel de toekomst van het historische Binnenhof nu niet in het geding was en de wens naar meer ruimte ontegenzeggelijk groot was, bleven de kosten en omvang van het project, alsmede de vraag wat nu een passend uiterlijk was voor de uitbreiding, kwesties waar de betrokkenen hun vingers niet aan wilden branden. Aanmodderen met de bestaande situatie bleef voorlopig het devies.

Crisis, congressen en centralisatie

Met de uiteindelijke afwijzing van de plannen van Knuttel en zijn collega's en de verhuizing van de Raad van State naar het naastgelegen adres Binnenhof 1 kwam de stapsgewijze renovatie van het complex, die omstreeks 1880 begonnen was, voorlopig tot een einde. Op 2 april 1924 verhuurde het ministerie van Waterstaat de voor de uitbreiding aangekochte grond langs de Hofweg voor een periode van tien jaar aan 'Gebroeders Gerzon's Modemagazijnen' en sloot daarmee de discussie over nieuwbouw voorlopig af.¹²⁵ De langdurige periode van financiële onzekerheid die vanaf de late jaren twin-

tig aanbrak, maakte verdere uitbreiding van het regeringscentrum bovendien onwaarschijnlijk.

Gedurende de tweede helft van het interbellum bleven het aanzicht en de bewoning van het Binnenhof en zijn omgeving grotendeels ongewijzigd. Middelpunt was nog altijd de gerestaureerde Ridderzaal, die ieder jaar op de derde dinsdag van september dienstdeed als toneel van de verenigde vergadering der Staten-Generaal. De Kamers zelf flankeerden de Ridderzaal aan de linker- en rechterzijde: elk in zijn oorspronkelijke en bescheiden, doch comfortabel verbouwde onderkomen. Tussen beide in, in de vertrekken boven de Stadhouderspoort, zetelde verder nog de Raad van State, terwijl de ministeries van Binnenlandse Zaken en Waterstaat gehuisvest bleven in de noordoosthoek van het complex. De overige ministeries, gerechtsinstellingen en overige oud-bewoners waren ten slotte vrijwel allemaal te vinden in de directe nabijheid van het Binnenhof. Zo lagen de ministeries van Buitenlandse Zaken, Oorlog, Justitie, Koloniën en de Hoge Raad op het Plein, het Kabinet van de Koningin en de Algemene Rekenkamer op respectievelijk de Korte Vijverberg en het Lange Voorhout.

Eigenlijk de enige ingreep van betekenis die in deze periode plaatsvond, was de ingrijpende verbouwing van het eveneens aan het Plein gelegen gebouw van de Hoge Raad door rijksbouwmeester Gustav Cornelis Bremer. Bij deze verbouwing werd de classicistische door Rose ontworpen rechtbank vrijwel geheel afgebroken en in 1939 vervangen door een streng, massief gebouw, dat vooral opviel door de zes bronzen beelden van zeventiende-eeuwse rechtsgeleerden die de entree van het moderne rechtsgebouw sierden.¹²⁶

De grafelijke zalen achter de Ridderzaal, die voorheen aan de gerechtelijke macht hadden behoord en rond de eeuwwisseling eveneens fraai waren gerestaureerd, bleven voornamelijk zonder vaste bewoning. Dit betekende niet dat deze zalen in de jaren twintig en dertig verlaten waren. Net als overigens de Ridderzaal boden de achtergelegen Rolzaal en De Lairessezaal steeds vaker onderdak aan grote internationale congressen en conferenties, waarvoor dikwijls honderden gasten uit binnen- en buitenland naar Den Haag afreisden. Deze traditie van congressen op het Binnenhof was reeds in de late negentiende eeuw begonnen, toen onder meer juridische verenigingen en kunstenaarsassociaties bijeenkomsten begonnen te beleggen in verschillende ruimten van het voormalige grafelijke woonkwartier. De organisatie van congressen op het Binnenhof beleefde een hoogtepunt tijdens het interbellum, toen bijna maandelijks grote bijeenkomsten van allerhande

maatschappelijke organisaties en verenigingen binnen de muren van het complex plaatsvonden.

In sommige gevallen waren deze conferenties zeer bepalend en stonden er zaken op het spel van oorlog en vrede, leven en dood. Het meest prestigieus waren zonder twijfel de verschillende bijeenkomsten van de Volkenbond die vanaf de jaren twintig op het Binnenhof plaatsvonden. Deze conferenties waren een voortzetting van de internationale vredesconferenties die in 1899 en 1907 in Den Haag waren gehouden, de eerste in paleis Huis ten Bosch, de tweede in de pas gerestaureerde Ridderzaal. Voor deze gelegenheden waren destijds staatshoofden en diplomaten uit de hele wereld naar de Hofstad gekomen om zich te buigen over heikele internationale kwesties in een poging de vrede en rechtsorde te bewaren. Na de Eerste Wereldoorlog, met de oprichting van de Volkenbond, kregen deze bijeenkomsten een formeler karakter: een ontwikkeling die de gemeente Den Haag decennia later zou gebruiken om de stad te profileren als 'internationale stad van vrede en recht'.¹²⁷ Zo diende het Vredespaleis vanaf 1922 als zetel van het Permanent Hof voor Internationale Justitie en waren de grafelijke zalen op het Binnenhof meerdere malen het toneel waarop de bij de Volkenbond aangesloten landen de wereldpolitiek bespraken. In de zomer van 1929 stond er bijvoorbeeld de demilitarisering van het Rijnland op de agenda. Een kwestie die niet alleen de gehele diplomatieke elite van Europa naar Den Haag haalde, maar ook de halve Europese pers. Al spoedig stonden de kranten dan ook vol met nieuws over diplomaten die verkoeling zochten aan het strand en de tientallen luxe 'automobielen' die tijdens de conferentie op de 'wundervolle carré' van het Binnenhof te vinden waren.¹²⁸

De meeste internationale congressen en evenementen die gedurende het interbellum in de grafelijke zalen van het complex plaatsvonden, waren echter minder in het oog springend en werden vaak georganiseerd door non-gouvernementele organisaties als beroepsverenigingen, cultureel-wetenschappelijke organisaties en hulpinstanties. Zo boden de middeleeuwse zalen in de jaren twintig en dertig onder andere onderdak aan 'het internationale congres voor Esperanto', 'het internationaal congres voor de pharmacie' en de jaarlijkse bijeenkomst van 'de internationale vereniging tegen de tuberculose'.¹²⁹ Daarnaast diende de locatie ook voor lichtere vormen van samenzijn, zoals in 1928, toen er in de vertrekken achter de Ridderzaal een groot internationaal schaaktoernooi werd georganiseerd. Het was bij deze gelegenheid dat grootheid Max Euwe zijn eerste wereldtitel behaalde.¹³⁰

Hoewel er in de jaren twintig en dertig weinig aan het uiterlijk en de indeling van het Binnenhof gebeurde en er zelfs minder instanties zetelden dan voorheen, bleef de plek op deze manier voortdurend in de belangstelling staan. Zowel wat betreft de nationale als de internationale politiek en op talrijke andere maatschappelijke terreinen was het Binnenhof dé plek waar het in Nederland gebeurde. Toch konden al deze initiatieven niet voorkomen dat er begin jaren dertig zich geleidelijk donkere wolken boven het complex samenpakten. In de eerste plaats leed het land sinds de beurskrach van 1929 zwaar onder de financiële crisis. Daarnaast zorgde de gestage opkomst van politieke bewegingen als het fascisme en het communisme voor spanningen in binnen- en buitenland. De gedachte dat de parlementaire democratie de juiste weg uit de crisis was, kwam steeds meer onder druk te staan. Een ontwikkeling die niet alleen de aard van de Nederlandse politiek veranderde, maar op den duur ook haar invloed had op de organisatie en huisvesting van de bewoners van het Binnenhof. Bestond er in de jaren direct na de Pacificatie relatief veel aandacht voor de wetgevende macht en de wijze waarop de volksvertegenwoordiging gehuisvest was, in de jaren dertig stond met name de uitvoerende macht in de belangstelling. Om het land weer uit de crisis te halen waren stabiliteit, gezag en daadkracht nodig en daarvoor keek men toch in de eerste plaats naar de regering, niet naar het parlement.

De belichaming van de sterke arm van de uitvoerende macht zou de eerste minister worden, in het bijzonder minister Hendrikus Colijn. Colijn was een geheel andere kabinetsleider dan zijn voorganger jonkheer Charles Ruijs de Beerenbrouck, die bijna het gehele voorgaande decennium in het Torentje had gezeten. Ruijs de Beerenbrouck was een telg uit een vooraanstaande katholieke familie in Limburg, een bekwame jurist die zich niet erg op de voorgrond stelde, maar mede dankzij zijn rustige en hoffelijke optreden achter de schermen een bijzonder goed teamleider was gebleken.¹³¹ Colijn was in veel opzichten het tegenovergestelde. Hij was een antirevolutionair van eenvoudige komaf, had als militair in Nederlands-Indië gediend en was vervolgens jarenlang directeur geweest van de Bataafse Petroleum Maatschappij. Een mannetjesputter die zich graag profileerde als 's lands stuurman en Nederland met zijn ervaringen als zakenman en bestuurder door de crisis zou loodsen. Anders dan Ruijs leidde Colijn zijn vijf kabinetten bovendien niet als minister van Binnenlandse Zaken vanuit het inmiddels befaamde Torentje, maar koos hij voor departementen die hem nader aan het hart lagen, zoals het ministerie van Koloniën, Economische Zaken en Financiën.¹³²

Met name laatstgenoemde departementen zouden in de jaren dertig een centralere positie in het landsbestuur opeisen. Zolang de crisis voortduurde was het immers de prioriteit van de regering de landsfinanciën op orde te krijgen en de nationale economie weer op gang te brengen. Dit bleek echter geen eenvoudige opgave. Ondanks Colijns bestuurlijke ervaring en gepro- nonceerde leiderschap duurde de crisis bijna het hele decennium lang en kregen zijn kabinetten te kampen met onder meer langdurige werkloos- heid, volksoproeren en een toestroom van vluchtelingen uit het naburige nazi-Duitsland. Al deze zaken vergden veel van de kabinetsleider, zeker nu hij niet aan het hoofd stond van het ‘centrale’ departement van Binnen- landse Zaken. Vanaf 1937 kreeg Colijn een eigen ondersteuning van twaalf man sterk tot zijn beschikking. Dit ‘ministerie van Algemene Zaken’ diende de coördinerende taak van de eerste minister te vergemakkelijken en diens greep op het regeringsbeleid te vergroten. De werkzaamheden van zijn staf richtte zich daarom in de eerste plaats tot Colijns voorzitterschap in de mi- nisterraad, al viel spoedig ook de eerder in 1933 opgerichte regeringspers- dienst onder het nieuwe departement.¹³³

In deze beginjaren werkte het ministerie van Algemene Zaken nauw sa- men met het ministerie van Financiën. Met de crisis als grootste probleem en Colijn als bewindsman op Financiën waren de lijntjes tussen beide departe- menten kort en in 1939 verhuisden zij dan ook gezamenlijk naar een nieuw onderkomen in Paleis Kneuterdijk. Dit voormalige paleis van de Oranjes, dat kort daarvoor van de koninklijke familie was overgenomen, zou voort- aan het centrale punt zijn van waaruit de economische crisis en de toene- mende dreiging van een nieuwe wereldoorlog bestreden werden. Toch werd het paleis nooit een blikvanger die zich kon meten met het historische Bin- nenhof. Tegen de tijd dat Dirk Jan de Geer het ambt van Colijn overnam en zijn intrek nam op de Kneuterdijk, was het kwaad namelijk al geschied. Am- per enkele maanden na de beëdiging van de nieuwe minister van Financiën en Algemene Zaken stonden de soldaten van de Duitse *Wehrmacht* op het Binnenhof en werd Paleis Kneuterdijk ingericht als hoofdbureau van de *Presse- und Propagandadienst* van de bezetter.¹³⁴

Schakeljaren

De bezetting van het Binnenhof was het treurige slotakkoord van een peri- ode die zo optimistisch was begonnen met de feestelijke inwijding van de

Ridderzaal, maar geleidelijk steeds meer aan luister en bouwijver had ingeboet. Hadden de eerste twee decennia van de twintigste eeuw nog in het teken gestaan van omvangrijke verbouwings- en restauratieprojecten, nadat de uitbreidingsplannen voor het Kamergebouw een stille dood waren gestorven was er nauwelijks meer discussie gevoerd over de huisvesting. De economische crisis van de jaren dertig dwong tot soberheid en efficiency en bood weinig ruimte voor verdere ontplooiing van het regeringscentrum, laat staan voor grootse bouwprojecten. Behoud van de bestaande situatie was gedurende het interbellum het uitgangspunt. Op het eerste gezicht leek het Binnenhof aan het einde van het interbellum dan ook nog sterk op het complex in de negentiende eeuw. De 'bewoners' waren nog grotendeels dezelfde, en op een aantal 'historische' versieringen van Cuypers, Nieuwenhuis en Knuttel na was het aanzicht nauwelijks gewijzigd.

Toch verschilde de situatie op twee punten wezenlijk van een halve eeuw eerder. In de eerste plaats gingen achter de historische gevels niet meer de tochtende en lekkende ruimten van voorheen schuil. In een halve eeuw tijd had het volledige interieur van het Binnenhof een gedaanteverwisseling ondergaan en waren de zeventiende- en achttiende-eeuwse werkkamers grotendeels vervangen door moderne kantoorruimten. Daarnaast was het regeringscentrum niet langer een plaats die enkel voor een handjevol ambtenaren, afgevaardigden en Hagenaars van betekenis was. Inmiddels genoot het complex nationale bekendheid en waren gebouwen als de Ridderzaal en het Torentje, die een eeuw eerder nauwelijks politieke relevantie hadden, uitgegroeid tot herkenbare symbolen van het landsbestuur. Het Binnenhof was een naam die dagelijks in de landelijke dagbladen te vinden was en een plek die mensen van heinde en ver naar Den Haag lokte, niet alleen voor de troonrede op Prinsjesdag, maar ook voor demonstraties, congressen of gewoon als toeristisch uitstapje.

In zekere zin waren de jaren 1880-1940 dan ook te beschouwen als schakeljaren. Enerzijds kenmerkten zij zich door de definitieve omarming van het regeringscentrum in zijn bestaande vorm. Waar de sleutel tot nationale trots en zelfbewustzijn in de voorafgaande periode nog gezocht werd in representatieve nieuwbouw, lag de nadruk rond de eeuwwisseling onmiskenbaar op historisering en herstel. In minder dan vijftig jaar werd het Binnenhof vrijwel volledig gerestaureerd. Of het nu de grafelijke zalen uit de Middeleeuwen betrof, de panden langs de Hofvijver of de poorten van het complex: vrijwel alle gebouwen die hun oorsprong vonden in de eeuwen voorafgaand aan het Koninkrijk werden in deze jaren opgeknapt, her-

bouwd en zo nodig van extra historische kenmerken voorzien. Niet eerder in de geschiedenis drukte de erfenis van het verleden zo duidelijk haar stempel op de huisvesting als in deze jaren. Het resultaat was dan ook enigszins paradoxaal: toen de herstelwerkzaamheden eenmaal voltooid waren, zag het regeringscentrum er 'ouder' uit dan ooit. De anachronistische architectuur waartegen Gogel en Thorbecke zich in eerdere perioden nog hadden verzet, gold nu als nationaal erfgoed en werd inmiddels alom gewaardeerd.

Anderzijds bracht deze omarming van het bestaande Binnenhof nieuwe zorgen met zich mee. Juist het feit dat de waardering voor het verleden het had gewonnen van de wens tot nieuwbouw zorgde ervoor dat de functionaliteit van het complex in het geding kwam. Zo stond het behoud van de historische panden op gespannen voet met het groeiende aantal werknemers dat er gehuisvest diende te worden. Wilde het Binnenhof ook in de twintigste eeuw nog zijn functie kunnen behouden, dan was aanpassing en modernisering van de werkruimten noodzakelijk. Bovendien nam door de cultivering van het complex als nationaal regeringscentrum de publieke belangstelling voor de plek toe: een ontwikkeling waar met name de bescheiden behuizing van de Tweede Kamer niet op voorzien was. Het parlement, dat gedurende de negentiende eeuw nooit erg naar buiten gekeerd was geweest, worstelde sinds het begin van de twintigste eeuw met de toegankelijkheid van zijn gebouw. Voor de Kamer zelf was al nauwelijks ruimte, laat staan voor pers en publiek.

Om de ruimtelijke problemen het hoofd te bieden, kozen de bouwmeesters voor een compromis: het verleden van de plek diende als uitgangspunt voor het aanzicht van de gebouwen, de functionaliteit van de ruimte zou leidend zijn bij de inrichting. Enkel de ruimten met een ceremoniële of publieke betekenis, waaronder de Ridderzaal, de grafelijke zalen en de vergaderzalen van de Eerste en Tweede Kamer, zouden hun oorspronkelijke interieur behouden. Hoewel deze aanpak de spanning tussen vorm en functie tijdelijk deed afnemen, bleek hij op lange termijn ontoereikend. In de tweede helft van de twintigste eeuw zou de discussie over het evenwicht tussen functionaliteit en behoud onvermijdelijk terugkeren. Meer nog dan in de vooroorlogse periode zou de historische bouw in de jaren na de Tweede Wereldoorlog onder druk komen te staan en zouden ideeën over schaalvergroting en toegankelijkheid het huisvestingsbeleid bepalen. In dit opzicht was de roep om uitbreiding en aanpassing aan het begin aan de twintigste eeuw slechts het begin.